

**Culemborgse "Voet"-noten,
nr. 11/12, september 1994**

Historisch Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden
Opgericht 14 oktober 1937
Bank: Ver. Spaarbank
rek.nr. 949.858.382
Giro: rek.nr. 50.23.582

Secretariaat:
Mw. R. Oreel
Eemweg 24, 4105 GW **Culemborg**
Tel. 03450-18971

Redactie:
A.J. Blommers
Otto van Reesweg 36, 4105 AB **Culemborg**
Tel. 03450-30230

Het genootschap Voet van Oudheusden organiseert elk jaar een viertal lezingen en een excursie.
De jaarlijkse contributie bedraagt 15 gulden.

INHOUD

Ten geleide	2
Een tachtigjarige die Kuilenburg goud waard is	3
De "Betuwse" publicaties van mr. P.J.W. Beltjes	5
Het kerkhof van Paveie	9
Eduard Jacot en Jan Adriaensz. Leechwater in 1630 te Culemborg	13
Adriaen Symonsz. Rotterdam. Een portretpenning van Floris II van Pallandt	17
Vrouwe Elisabeth en haar betekenis voor Culemborg	24
De verloren gegane koperen grafplaten van Jasper van Culemborg in de St. Barbarakerk	33
Antonis van Lalaing en de glasschilderkunst	44
Een merkwaardig wapen op een portretpenning uit 1590	60

Copyright: redactie "Culemborgse Voet-noten".
Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder vooraf verkregen toestemming van de redactie.

TEN GELEIDE

Mr. P.J.W. Beltjes.

Een bijzonder nummer van de 'Voet-noten', een dubbelnummer zelfs, gevuld met zeven interessante artikelen ligt voor u. Het zijn artikelen van de hand van mr. P.J.W. Beltjes, ons erelid dat op 2 mei j.l. zijn tachtigste verjaardag vierde. U zult ze niet allemaal kennen - tenzij u ze wellicht reeds lang in bezit had, in een bibliotheek hebt geraadpleegd of ze u in een archivariaat hebt kunnen aanschaffen -, want voor het doorsneelid van Voet zijn ze niet meer zo 'vindbaar'. Enkele artikelen zijn alleen verschenen in het buitenland - als je dat zo kunt zeggen - , want ze verschenen in de *Jaarboeken van de Koninklijke Hoogstratense Oudheidkundige Kring*. Andere werden gepubliceerd in de *Bijdragen en Mededelingen van de vereniging Gelre* en het *Jaarboek voor munt- en penningkunde*. De meest recente bijdrage verscheen twee jaar geleden in *De Gelderse Leeuw*, het jubileumboek van de Groep Gelderland van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde. Kortom, je moet er echt wat voor doen om er kennis van te kunnen nemen, de meeste zijn niet meer in de handel.

Het leek dan ook een goed idee deze zeven artikelen weer toegankelijk te maken door ze op te nemen in de Voetnoten. In de aanhef van elk artikel vindt u het jaartal genoemd waarin het voor het eerst is verschenen. Een volledige aanduiding treft u aan in het overzicht van de 'Betuwse' publikaties van de heer Beltjes. Door zijn werk weer bij u onder de aandacht te brengen, willen we bovendien een man eren die door zijn inspanningen over meer dan zestig jaar zo veel heeft bijgedragen aan het culturele behoud en de geschiedschrijving van Culemborg.

EEN TACHTIGJARIGE DIE KUILENBURG GOUD WAARD IS

Mr. P.J.W. Beltjes, geboren 2 mei 1914, is een echte Kuilenburger, en is dat gebleven, ook al woont hij al meer dan 40 jaar in Arnhem. Beltjes behoort tot het markante gezelschap 'aartsvaders' van 'Voet', was in 1937 mede-oprichter van ons genootschap. Al in 1932 schreef hij zijn eerste artikel, was in dat jaar ook aanwezig bij het bezoek dat Hoogstratens Oudheidkundige Kring aan Culemborg bracht. In deze tijd had hij al veel contact met mr. L. Sillevius, secretaris van de in 1928 tot stand gekomen Oudheikamer. Na een periode onder de wapenen in Indië (1946-1949) werd hij in 1950 wetenschappelijk archiefambtenaar bij de Gelderse archiefinspectie, waar hij uiteindelijk provinciaal inspecteur werd. In 1979 ging de heer Beltjes met pensioen.

Een onderonsje op de jubileumavond van "Voet" in 1987, prof. dr. O.J. de Jong en mr. P.J.W. Beltjes.

De heer Beltjes is door zijn archiefsprokkelingen een kenner van de geschiedenis van Culemborg als geen ander. Wie - willekeurig - bekende boeken als *De Betuwe* van De Beaufort en Van den Berg (1968), *Wijkplaatsen voor vervolgden* van Marijke Gijswijt-Hofstra (1984) en *Buren, Egmond en Oranje* van Thera Coppens (1989) raadpleegt, vindt zijn naam genoemd. Sprekend is bijvoorbeeld de dankbetuiging uit 1984: 'Mr. P.J.W. Beltjes heeft mij van begin tot eind bijgestaan: hij wees mij de weg in de in de Culemborgse archieven, stond royaal eigen aantekeningen af en gaf commentaar op mijn manuscript'. Nog steeds is de heer Beltjes een vraagbaak voor menigeen die zich met de geschiedenis van Culemborg bezig houdt.

Zijn verdiensten voor Culemborg zijn legio, zijn activiteiten gespreid. Van 1937 tot 1966 was de heer Beltjes bestuurslid van ons genootschap, van 1947 ('49) tot 1956 was hij de voorzitter. De periode van zijn voorzitterschap was een bloeitijd voor onze vereniging. In die tijd werd actie gevoerd voor uitbreiding van het carillon, vond in Culemborg de Jan van Riebeeck-herdenking plaats en werd uitgebreid stil gestaan bij het 400-jarig overlijden van Vrouwe Elisabeth. Van 1942 was de heer Beltjes eerst bestuurslid, later secretaris en conservator, van de Oudheidkamer, tot 1980 toe, toen deze als Museum Elisabeth Weeshuis werd voortgezet. Beltjes is verder aan te merken als de geestelijke vader van het streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg dat in 1961 door zijn inspanningen tot stand kwam.

Wie een volledig beeld van de heer Beltjes wil schetsen, heeft meer ruimte nodig, dan de schrijver hier is gegund. De drukker heeft 68 pagina's als grens aangegeven voor het voorliggende dubbelnummer. U zult daarom op het volgende (dubbel)nummer in november moeten wachten. In dat nummer is een uitgebreid interview met de heer Beltjes voorzien.

Er rest mij nu nog slechts een kleine ruimte om in het kort nog wat punten aan te stippen, die de waarde van het werk van de heer Beltjes onderstrepen. Door zijn vondsten in archieven zijn in Culemborg prachtige restauraties mogelijk gemaakt. Als geen ander heeft hij bovendien bijgedragen aan een culturele zusterband tussen Culemborg en Hoogstraten. Door zijn publikaties staat ons een helder beeld van Vrouwe Elisabeth voor ogen.

Beltjes is een pionier in de Culemborgse geschiedschrijving, liefst dertig publikaties heeft hij op zijn naam staan. Zij bestrijken met name de zestiende t/m de achttiende eeuw, een tijdvak voor de geschiedschrijving waarvan hij belangrijke bouwstenen heeft aangedragen. Jan van Riebeeck, Vrouwe Elisabeth, zilversmeden, glasschilderkunst, munten en penningen, Latijnse school, Stadhuis en Grote Kerk, het zijn grepen uit een meer dan waardevol oeuvre, dat in 1988 een kroon kreeg in het met Peter Schipper geschreven

boek *Culemborg, beeld van een stad*, een standaardwerk waarin Beltjes enorme, maar vaak nog ongepubliceerde kennis zijn voorlopige neerslag vond.

Wie een indruk wil krijgen van het vele dat de heer Beltjes heeft geschreven, raadplege het overzicht van zijn publicaties. Moge het tevens een aanzet zijn om, na lezing van de hier opgenomen zeven artikelen, nog verder in het werk van de heer Beltjes te grasduinen.

DE 'BETUWSE' PUBLICATIES VAN Mr. P.J.W. BELTJES

In het onderstaande vindt de lezer een overzicht van circa 30 publicaties die de heer Beltjes op zijn naam heeft staan. Opgenomen zijn hier de werken en artikelen over de geschiedenis van Culemborg en Buren, kortweg zijn 'Betuwse' publicaties. De heer Beltjes publiceerde echter meer, en dan vooral over Gelderse geschiedenis. Te noemen is o.a. zijn poging tot eerherstel van de Gelderse leeuw door zijn publicaties over het wapen van de provincie Gelderland. Een overzicht van al zijn publicaties tot 1979 vindt men in de bekende bundel *Gelders Mengelwerk* (De Walburg Pers, Zutphen, 1979), die hem bij zijn pensionering werd aangeboden.

'Sancto Hieronymo cuius per tot saecula collegii hospitio ac doctrina usa sit, gratias agit Civitas Culenburgensis', in: *Omnibus, maandblad voor gymnasiasten* (van het Utrechts Stedelijk Gymnasium), jrg. 9, no. 7 (feestnummer 4 oktober 1932), blz. 9-11.

'10 November 1808. Koning Lodewijk Napoleon te Culemborg', in: *Culemborgsche Courant*, 5 november 1938.

(met L. Sillevius) *De bouwgeschiedenis van het Stadhuis te Culemborg*. Culemborgse Historiebladen, Iste serie I. Culemborg 1939.

'Geschiedkundige aantekeningen van Gerard Vremdt, notabel burger der stad Culemborg in de tweede helft van de zestiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededeelingen vereniging Gelre*, XLIV (1941), blz. 149-172.

'Eduard Jacot en Jan Adriaensz. Leechwater, twee Noord-Hollandse droogmakers, in 1630 te Culemborg', in: **Bijdragen en Mededeelingen vereniging Gelre**, XLVIII (1946), blz. 219-222.

'Het door de gebroeders Hemony in 1654 en 1655 geleverde klokkenspel in den toren der Barbarakerk te Culemborg', in: **Culemborgsche Courant**, 25 oktober 1946.

'De Barbarakerk te Culemborg', negen artikelen in: **Culemborgsche Courant**, 5, 12, 19, 26 september en 3, 10, 17, 24, 31 oktober 1947.

'De Culemborgse "glaesmaker" Anthonis Evertszoon, vervaardiger der zeven Sacramentsramen in de choorabsis der St. Catharinakerk te Hoogstraten', in: **Jaarboek Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring**, 16 (1948), blz. 115-131.

'Goud- en zilversmeden te Culemborg in de zeventiende en achttiende eeuw. Het kerkzilver van de Nederduitse Hervormde Gemeente te Culemborg', in: **Bijdragen en Mededeelingen vereniging Gelre** XLIX (1949), blz. 71-100.

'Van Aelst', in: **Maandblad "De Nederlandsche Leeuw"**, LXVI (1949), kol. 95-96, 230.

'Het kerkhof van Paveie', in: **Bijdragen en Mededeelingen vereniging Gelre**, LI (1951), blz. 149-152.

'Familieaantekeningen Van Riebeeck', in: **Maandblad "De Nederlandsche Leeuw"**, LXIX (1952), kol. 105-118.

(met G. Brinkhuis, e.a.) **Jan van Riebeeck, zijn voor- en nageslacht**. Uitgave van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde. Den Haag 1952.

'Oudheidkamer voor Culemborg en omgeving: Culemborgse gedenkpenning uit 1721 (van Daniël Drappentier)', in: **Culemborgse Courant**, 3 april 1953.

(met H.W. Fortgens) 'De Latijnse school te Culemborg (1568)', in: **Bijdragen en Medelingen vereniging Gelre**, LIII (1953), blz. 91-148.

'Adriaen Symonsz. Rottermont; een portretpenning van Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg', in: **Jaarboek voor munt- en penningkunde**, 42 (1955),

blz. 71-76.

'Vrouwe Elisabeth en haar betekenis voor Culemborg. Herdenkingstoespraak, gehouden op 7 december 1955 in de Barbarakerk te Culemborg', in: **Jaarboek Koninklijke Hoogstratense Oudheidkundige Kring**, 25 (1957), blz. 30-39.

De kostbaarheden van Elisabeth van Culemborg 1475-1555. Culemborgse Historiebladen, 1ste serie IV. Culemborg 1957. Als bijdrage verschenen in: **Jaarboek Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring**, 25 (1957), blz. 41-96.

(met R. Wartena) 'Het testament van Jasper van Culemborg (Gent, 28 november 1504)', in: **Jaarboek Koninklijke Hoogstratens oudheidkundige Kring**, 31 (1963), blz. 144 e.v.

'De verloren gegane koperen grafplaten voor Jasper van Culemborg en Johanna van Bourgondië en voor het Hart van Anthonis van Lalaing in de St. Barbarakerk te Culemborg', in: **Jaarboek Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring**, 31 (1963), blz. 149-156.

'Het huis "De Fonteyn" te Culemborg', in: **Historia**, amptelijke orgaan van die Historiese Genootskap van Suid-Afrika, 10 (1965), blz. 134 e.v.

'Het huis De Fonteyn te Culemborg', in: **Gelders Oudheidkundig Contactbericht** 32 (1967), blz. 7-10. Tevens verschenen als 'Waar ontdekkingsreizigers in en uitliepen. Het Huis De Fonteyn in de Achterstraat', in: **Culemborgse "Voet"-noten**, nr. 5/6 (1991), blz. 12-16.

'Het vrouwenoproer te Culemborg in 1650 naar berichten van tijdgenoten', in: **Gelders Molenboek**, Zutphen 1968, blz. 15-25. Tevens verschenen in: J.den Hoed en P.J.W. Beltjes, **Uit de geschiedenis van molens in het graafschap Buren en de steden Tiel en Culemborg**. Zutphen 1971.

'De Beiaard in de 'vierkante toren' te Culemborg', in: **Spiegel der Historie**, 3 (1968), nr. 10/11 (themanummer Culemborg 650 jaar stad), blz. 374-382.

'Het Elisabeth-Weeshuis en de Oudheidkamer te Culemborg', in: **Gelders Oudheidkundig Contactbericht**, 42 (1969), blz. 7-13.

Culemborgers overzee. Een vluchtige verkenning met het meer dan vier eeuwen oude huis De Fonteyn als dankbare aanleiding. Uitgave Vereniging Vrienden van het Van Riebeeckhuis. Culemborg 1971.

'Antonis van Lalaing, eerste graaf van Hoogstraten, en de glasschilderkunst, een nadere verkenning', in: **Liber Amicorum Jozef Lauwerijs. Hoogstraten 1976**, blz. 51-62.

'Buren in de tachtigjarige oorlog', in: **Mededelingen van de historische kring West-Betuwe**, 9 (1981), no. 1, blz. 21-30, no. 2, blz. 20-30, en no. 3, blz. 3-14.

'Goud en zilver te Culemborg. Leverantiën door de goudsmiden mr. Elyas (Scerpswert) en mr. Roelant aan Johan, heer van Culemborg en van de Leck', in: **Liber Castellorum, veertig variaties op het thema kasteel. Zutphen 1981**, blz. 382-389.

'Op een barre winterdag van 1854 met een ezelwagen van Culemborg naar Geldermalsen v.v.', in: **De drie steden, regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg**, 7 (1986) nr. 3, blz. 24-30.

(met C.A. Burgers en W.Th. Kloek) 'Een altaarstuk en paramenten uit Culemborg', in: **Noordnederlandse kunst 1525-1580. Kunst voor de beeldenstorm. Catalogus Rijksmuseum Amsterdam. 's-Gravenhage 1986**, blz. 431-435.

(met P.W. Schipper) **Culemborg: beeld van een stad. Culemborg 1988.**

'Een merkwaardig wapen op een portretpenning van de jonggraaf Floris II van Culemborg uit 1590', in: **De Gelderse Leeuw. Jubileumboek van de Groep Gelderland van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde 1916-1991. Arnhem 1992**, blz. 36-43.

HET KERKHOF VAN PAVEIE ¹

1951

Achter in het Culemborgse veld, in het laag gelegen polderblok De Lange Avontuur, verheft zich met een flauwe glooiing een klein heuveltje in het terrein.

De wetering en de weg, die er langs lopen, elders rechtlijnig, buigen er met een halve ronding omheen. Dit afgelegen en moeizaam te bereiken plekje, vanwaar men een ruim uitzicht heeft over het fraaie polderlandschap met zijn grienden, hooi- en weilanden en een enkele eendenkooi, draagt de merkwaardige naam van "Het Paveise Kerkhof".

"Paveien" heet het polderblok, dat westelijk aan De Lange Avontuur grenst, terwijl de bovengenoemde weg, die de Lang Avontuurse weg verbindt met de Holderweg en met een boog om het heuveltje loopt, het Paveise wegje is genaamd. Volgens zeggen van het landvolk spookt het op deze plaats: des nachts ziet men er een "stalkaars" branden en dwalen er geesten rond; ook zou er een priester begraven liggen.

De bekende zeventiende-eeuwse Culemborgse geschiedkundige Mr. Nicolaas Bosch, ordinaris raad, stadhouder van de lenen, archivarius enz. van de graaf van Culemborg ², verhaalt ons in een van zijn handschriften over de historie van zijn geboortestad, dat er, naar hem verteld werd, in een sloot nabij het Paveyen kerkhof een "klok of kloksken" gevonden zou zijn: "di nog heden (zo schrijft hij omstreeks 1680) voor een scelle soude gebruykt worden in 't huys van den heer van Blyenburg in de Ridderstraat" ³.

OPGEGRAVEN

Dat dit plekje in de geschiedenis van deze streek een rol heeft gespeeld, laat zich licht vermoeden. Het weinige en vage, dat een aantal middeleeuwse oorkonden ons over het bestaan van een "parochia Paveie" in dit gebied mededeelt, alsmede het fascinerende van dit heuveltje, waar men de plaats van de kerk van dit kerspel zal zoeken, was voor Bestuurderen van de Oudheidkamer voor Culemborg en Omgeving aanleiding om, zo mogelijk, een opgraving te laten verrichten op dit terrein. Dankzij de medewerking van de rentmeester van het Kroondomein, rentambt Culemborg, de heer Ch.J. d'Ancona, kreeg de Oudheidkamer voor dit doel tijdelijk de beschikking over een gedeelte van het bewuste perceel, dat tot de goederen van het Kroondomein behoort, terwijl de burgemeester van Culemborg, de heer Y. Keestra, zo bereidwillig was om personeel en materieel van de Dienst van

Gemeentewerken voor deze opgraving af te staan.

Onder leiding van de heer J.G.N. Renaud van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, werden in de zomer van 1943 de beoogde plannen ten uitvoer gelegd.

Naar aanleiding van deze opgraving werd bijeengebracht hetgeen archiefstukken ons omtrent de kerk en de parochie van Paveie mededelen, een en ander bezien in nauw verband met de ontginningsgeschiedenis van de streek.

Een uitvoerig opstel hierover zal men in het volgende deel van deze Bijdragen en Mededelingen tegemoet kunnen zien. Enkele punten hieruit mogen hier volgen.

ONTGINNINGSKERKJE

Het reeds vele eeuwen verlaten kerkhof van Paveie is gelegen in een der jongere ontginningen van het kommengebieid, dat zich uitstrekt tussen de oeverwallen van de Lek en de Linge. Oostelijk wordt dit begrensd door de brede stroomrug, welke deze oeverwallen verbindt en waarop de oude nederzettingen Buren, Asch, Zoelmond en Beusichem gelegen zijn.

Dit kommengebieid, waarin men hier en daar nog enige kleine ruggen van vroegere stroompjes ontwaart, helt naar het Zuidwesten af en zet zich voort tot in de z.g. Vijfheerenlanden.

De nederzettingen op genoemde stroomrug dateren uit de Karolingische periode, zijn mogelijk nog ouder. Eveneens is dit het geval met enkele op de Linge-oevers. Verder treft men in de toponomie en de parcelering langs de Linge en de Lek, alsmede bij de verlande bedding van de Gaspe ⁴, sporen aan, welke wijzen op oude bewoning. De occupatie van de grond op de hoge oevers van deze rivieren moet kennelijk hebben plaats gevonden in een tijdvak, dat lag voor de periode van de grootscheepse ontginning der kommengebieiden. Naar algemeen wordt aangenomen, is die in deze streken uitgevoerd van de elfde tot in de dertiende eeuw.

De kerk van Paveie nu is ongetwijfeld, evenals die van het naburige Autena, een ontginningskerkje geweest, gesticht ten behoeve der kolonisten in de nieuw-aangelegde polders. Het kerspel Autena strekte zich uit over enige jongere ontginningen ten Zuiden en Zuidoosten van Hagestein; ook de nabij Culemborg gelegen buurschap Parijs behoorde er toe. Het gebied van de parochie Paveie is in later tijd bij Lanxmeer (ten Zuiden van Culemborg) gevoegd en heeft naar alle waarschijnlijkheid de polders tussen de Rietveldse weg en de Achtersteeg, alsmede het Vretstroo omvat.

Op grond van archivalische gegevens meenden wij te mogen vaststellen, dat

*Het Paveise wegje tussen Holderweg en Lang Avontuurseweg heet tegenwoordig ook Holderweg.
(Foto Karin v.d. Kar)*

dit kerspel, dat zijn naam wellicht aan het Italiaanse Pavia ontleend heeft, dateert uit de twaalfde eeuw.

VERLATEN

Wanneer is Paveie nu verlaten?

Over het andere ontginningskerkje in deze streek, dat van Autena, wordt ons in een oorkonde van 1294 uitvoerig verhaald, hoe het lang voordien ten gevolge van hoge waterstanden ontruimd moest worden, waarna het vervolgens afgebroken en naar het hoger gelegen Everdingen verplaatst werd. Zo zouden de kerspellingen van Paveie, naar enige zestiende-eeuwse kroniekjes berichten, door overlast van water van hun haardsteden verdreven zijn en wel op het einde der veertiende eeuw, toen ten gevolge van een verzwaring van de Diefdijk het Culemborgse broek zijn overtollig water niet langer voldoende kon lozen. De boeren zouden toen hun toevlucht gezocht hebben in het hoger gelegen centrum van Lanxmeer, dat vlak bij het stadje Culemborg was gelegen en omstreeks 1395 ommuurd werd, en als de "Nieuwpoort" bij de stad getrokken.

De kerk van Paveie zou, volgens deze kronieken, toen ook naar Lanxmeer zijn

overgebracht. Aldaar heeft op de plaats van het huidige St. Janskerkhof tot 1826 de aan St. Jan de Doper gewijde parochiekerk van Lanxmeer gestaan. Hieronder behoorde de Nieuwpoort en het beneden de stad gelegen gedeelte van het schependom van Culemborg.

Dit geschiedverhaal is, ondanks het feit dat genoemde kroniekjes wemelen van verwarde en volkomen onbetrouwbare mededelingen, maar al te vlot door latere schrijvers overgenomen.

Uit het archiefonderzoek kwam echter onomstotelijk vast te staan, dat het dorp Lanxmeer al in de dertiende eeuw een parochiekerk bezat en dat deze omstreeks 1300 reeds op dezelfde plaats stond als het kerkje, dat in 1826 is afgebroken. Tevens toonden de bronnen aan, dat Paveie op het einde van de dertiende eeuw al verlaten was.

De episode van de ontruiming van de parochie Paveie, door de kroniekschrijvers vastgeknoopt aan de aanleg van de Nieuwpoort omstreeks 1395, heeft zich dus veel eerder, waarschijnlijk in de loop van de dertiende eeuw, afgespeeld.

De archivalische gegevens betreffende Paveie stroken geheel met de resultaten van de opgraving, waarbij scherven werden gevonden uit de periode tussen circa 1100 en circa 1250.

De patroonheilige van het kerkje was mogelijk St. Nicolaas, immers een altaar in de St. Janskerk, dat van Paveie daarheen was overgebracht, was aan deze heilige gewijd.

Verder werden er aanwijzingen gevonden, dat het patronaat der kerk toekwam aan de edelen, die het gericht en de tiend in het gebied der parochie bezaten. Dit waren de voorgangers van de heren van Culemborg (voor twee derde gedeelten) en de bezitters van de hofstede Catshage bij Lanxmeer (voor één derde gedeelte).

Noten:

- ¹ Een uitvoerig opstel hierover zal men in het volgende deel van deze Bijdragen en Mededelingen (van 'Gelre', red.) tegemoet kunnen zien. (Dit opstel is evenwel niet verschenen, red.)
- ² Mr A.P. van Schilfgaarde, *Archief der heeren en graven van Culemborg*, 1949, blz. XXXII
- ³ Rijksarchief in Gelderland, *Handschriftenverzameling*, inv.no. 230 I, blz. 395.
- ⁴ Bij Hagestein, dat oorspronkelijk Gaspewerde heette

EDUARD JACOT EN
JAN ADRIAENSZ. LEECHWATER,
TWEË NOORD-HOLLANDSCHE DROOGMAKERS, IN 1630 TE
CULEMBORG

1946

Onder de bijlagen van de gemenelandsrekening van Culemborg over het jaar 1629/30 ¹ treft men een briefje aan van de hand van Jan Adriaensz. Leechwater, die daarin op breedvoerige, doch aantrekkelijke wijze aan de "Heeren Bewinthebbers van den polder van Culenborch", zoals hij schrijft, opgave doet van de door hen verschuldigde daggelden.

Uit het stuk, dat mede om de prettige stijl ervan, hieronder als bijlage is afgedrukt, blijkt, dat Leechwater tezamen met "mijn heer van (der) Dussen" in het voorjaar van 1630 uitgebreide peilingen heeft verricht van het binnen- en buitenwater van het gemeeneland van Culemborg en de mogelijkheden heeft nagegaan van een doeltreffende afwatering en bemaling daarvan.

Wie was deze heer van Dussen, die een belangrijk aandeel in deze waterstaatkundige werkzaamheden blijkt gehad te hebben en die op kosten van het gemeeneland in dat jaar twee reizen naar Alkmaar blijkt gemaakt te hebben?

EDUART JACOT, HEER VAN DUSSEN

Mr. J. Belonje te Alkmaar, desgevraagd, was zo vriendelijk mede te delen, dat hiermede kennelijk bedoeld is Eduard Jacot van Axele, heer van Dussen-Munsterkerk en Heer Aartswaard, die in deze jaren te Alkmaar woonde. Hij was uitvinder van een bepaald type watermolen, concessionaris van de bedijking van de Schermer, hoofdingeland, baljuw en dijkgraaf van de Zijpe en Hazepolder, heemraad van de Wieringerwaard en van de Heerhugowaard en hoofdingeland van de Schermer.

Zijn vader was de Amsterdamsche koopman Balthazar Jacot. Eduard was in 1610 gehuwd met Grietie Coetenburgh, dochter van de bekende droogmaker van de Wieringerwaard Adriaen Maertsz. Coetenburgh en Ydtge Reyniersdochter Cromhout (uit de bekende bedijkersfamilie).

Hij overleed 4 november 1656. Zijn rouwbord hing in de Grote Kerk te Alkmaar. Een portret van hem als adalborst der Alkmaarse schutterij vindt men op een schuttersstuk uit 1613, geschilderd door Claas van der Heck.

Het was kennelijk bij deze uitnemende deskundige op waterstaatsgebied, dat de Culemborgse heren met hun problemen aangeklopt hebben en die

vervolgens de befaamde Leechwater bij hen geïntroduceerd zal hebben. Uit een post van de gemenelandsrekening over 1629/30 ² blijkt, dat de magistraat, op last van de graaf van Culemborg, met "den heer van der Dussen met meer anderen" in de herberg de Gulden Leeuw op de Markt aldaar geteert heeft, "om de voorn. heer te trekteren". Aan de waard, Oth Cornelisz. Verhouwel, werd hiervoor 83 g. 6 st. betaald.

NAUWELIJKS DROOG

Laat ons nagaan, welke de redenen en het doel waren van de werkzaamheden, welke Jacot en Leechwater in de Culemborgse polder verricht hebben:

Het gemeneland van Culemborg omvatte ongeveer hetzelfde gebied als het tegenwoordig Polderdistrict van die naam en was grotendeels westelijk en zuid-westelijk van het stadje gelegen. Het loste voor dat gedeelte zijn overtollig water - mede met behulp van watermolens - over de langs de Diefdijk gelegen Culemborgse Vliet ter hoogte van de Horn (in de onmiddellijke nabijheid van Leerdam) op de Linge, het boezemwater van de polders tusschen Rijn, Lek en Waal.

Het boven de stad gelegen gedeelte, het polderblokje Redichem, bracht, op grond van een in 1430 gesloten tractaat met de heer van Buren en Beusichem, zijn regen- en kwelwater op de Beusichemse boezem - de Meer, welke via de Bisschopsgraaf eveneens op de Linge uitloosde.

Het hooggelegen Redichem was gemakkelijk droog te houden, doch de zuidelijke en zuidwestelijke blokken van het gemeneland, het z.g. Culemborgse Broek, waren, vooral na winters met hoog opperwater en overstromingen, welke regelmatig optraden, nauwelijks of niet tijdig droog te malen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de met de zorg voor het gemene land belaste colleges, nl. de Magistraat der stad Culemborg en de onder haar opperdirectie fungerende Schout van den Broek en drie Laagdijkheemraden verscheidene malen hebben uitgezien naar verbetering van de bestaande toestand. ³

LEKWAARTS OF OP DE BISSCHOPSGRAAF

Of de werkzaamheden van de heer van Dussen en Leechwater resultaten hebben opgeleverd, blijkt uit de archivalia niet (het bouwen van een nieuwe achtkante watermolen in 1630 kon hiertoe niet gerekend worden, aangezien daartoe reeds een jaar te voren besloten was).

Gezien de peilingen van het buitenwater op de Lek heeft men wellicht in 1630

ook de mogelijkheid overwogen de uitwatering gedeeltelijk Lekwaarts te verleggen, een plan, dat in de eerste jaren der 18e eeuw ten uitvoer is gelegd, doch dat door onvoorziene omstandigheden een jammerlijke en kostbare mislukking is geworden.⁴

De wijnrekening voor het gemeneland van de waard van de herberg de Toelast te Culemborg, de schout Adriaen de Moelre, over het jaar 1630, onthult ons een plan, dat bij deze gelegenheid was opgeworpen: er blijkt nl. in de Toelast met de heer van Dussen gebesoigneerd te zijn over een plan om Lanxmeer van de andere Culemborgse polders af te zonderen. Hierop kan tevens betrekking hebben de post, welke men onder "anderen extra-ordinairis uitgeven" in de gemenelandsrekening van 1629/30 aantreft: "Tot Willem Gerritsz. binnen Bueren by de heer van de Dussen, secretaris ende meer andre met de voerman, als de watergangen gepeylt ende bezichticht worden tusschen 't land van Culenborch ende Bueren, verteert volgens quitantie XV £ II st."

Mogelijk heeft men voor de langs de Meer gelegen polder Lanxmeer een afwatering gezocht op de Bisschopsgraaf, om daarmee het overige gedeelte van het gemeneland van Culemborg te ontlasten.

Hoe het zij, er blijkt niets van gekomen te zijn. Eerst de stoommachine zou in de 19e eeuw de oplossing brengen voor de goede bemaling van deze polders.

Noten:

- ¹ Oud-archief van het Polderdistrict Culemborg, inv. nr. 132.
- ² Oud-archief van het polderdistrict Culemborg, inv. nr. 87
- ³ Vgl. (Mr L. Sillevius,) *Is het formeeren van één groot Polderdistrict beoosten den Dieflijk wenschelijk en mogelijk?* Culemborg, 1932.
- ⁴ Vgl. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*, blz. 322 e.v.

Bijlage:

ANNO 1630

Rekening van de polder van Culenborch.

Also ick Jan Adriaens. Leechwater met mijnheer van der Dussen, van de heeren bewinthebbers van de polder van Culenborch gescheiden ben, des Vrydaechs na Pinsteren na den ouden stijl, my belast hebbende mijn rekening te stellen van het besonjeeren, dat ick met mijnheer van Dussen gedaen heb, so in het peylen van de wateringen, vlieten ende molentochten, desgelijckx mede het buytenwater van de Leck ende Lingen, het ondersoecken ende overleggen vant malen van de molens, ende het stellen van de sluysen, streckende altesamen tot het droochhouwen van de voorschreven polder van Culenborch,

So ist dat ick voor de eerste mael gebesonjeert heb vijff dagen, met reysen, heen ende weer, ende voor de tweede mael noch ses dagen, bedraecht tesamen eleff dagen. Ende also ick Jan Adriaensz. op verscheyden plaetsen ende landen in Holland ende andere quartieren op sekere dycasye, meeren, moerassen ende polders gedient heb int droochmaken van dien ende int stellen van watermolens, dycken, dammen ende sluysen, ende als noch mede in de voorleden somer mijn nabueren in de polder van Wormer ende Jhisp gedient heb, waer voor ick des daechs ontfangen heb vier gulden, welcke ellef daghen bedraecht tesamen vier en viertich gulden - ende mijnheer van der Dussen heeft mijn reys ende costgelt betaelt.

Jan Adryaensz. Leechwater van de Rijp uyt Noort
Hollant, UE. dienaer bereyt. 1630.

ADRIAEN SYMONSZ. ROTTERMONT, EEN PORTRETPENNING VAN FLORIS II VAN PALLANDT, GRAAF VAN CULEMBORG

1955

In de verzameling van de Oudheidkamer voor Culemborg en Omgeving evenals in het Koninklijk Penningkabinet en andere collecties, bevindt zich een ovale, zilveren penning met het portret en het wapen van een graaf van Culemborg uit het geslacht Van Pallandt.

De fraai uitgevoerde penning, groot 44 bij 37 mm, vertoont aan de voorzijde het borstbeeld in profiel van een heer op middelbare leeftijd: een levenslustig gelaat met krullend haar, volle knevel en spits baardje; onder de middelmatig grote kraag, geplooid naar Spaanse mode, ontwaart men nog juist het kuras, waaroverheen een mantel met een spang op de schouder wordt bijeengehouden. Het randschrift deelt ons mede, wiens portret dit is: * FLORIS · GRA(VE) · VA(N) · CVLENBORCH * VRIH(ERE) * VAN * PAL(L)ANT · Z (d.w.z. etcetera). Het geheel wordt omsloten door een parelrandje.

De keerzijde vertoont het wapen van de graaf: de drie zuiltjes van Culemborg, gekwartileerd met de leeuw van De Lek (sedert het midden van de veertiende eeuw het wapen der heren van Culemborg), met als hartschild het stamwapen der Pallandts: gedwarsbalkt van zes stukken (zwart en goud). Het schild, omgeven door weelderig fladderende lambrequins, is gedekt door drie helmen, waarvan de (heraldisch) rechtse met de ezelskop van Culemborg, de gekroonde linkse met de uitkomende leeuw van De Lek en de eveneens gekroonde middelste met de vlucht en het schildje van Pallandt getooid zijn. Hierboven staat, in bescheiden hoofdletters, de spreuk FAVENTE DEO. Het grootste gedeelte van de buitenrand is ook hier met een parelrandje afgezet. Van Loon heeft de penning ook gekend en beeldt haar af in zijn *Nederlandsche Historipenningen*, deel I blz. 115.

VADER OF ZON ?

Bij het bezien van deze penning rijzen twee vragen: wie is de maker en wie de voorgestelde? Ten aanzien van het laatste dient men zich nl. te bedenken, dat er twee graven van Culemborg zijn geweest met de naam Floris van Pallandt, vader en zoon, welke respectievelijk leefden van 1537 tot 1598 en van 1577 tot 1639¹.

Van Loon nu zag er de vader in, de fel Calvinistische Floris I, en illustreerde met een afbeelding van deze penning zijn verhaal over het slechten van het

De door Symon Adriaensz. Rottermont gemaakte portretpenning.

hof van de graaf van Culemborg te Brussel in 1568. In dit hôtel was nl. het Verbond der edelen gesloten en waren bijeenkomsten daarvan gehouden, waarom Alva het met de grond gelijk liet maken. Van Loon verhaalt, hoe hem bij een bezoek aan Brussel in 1720 "eene diepe vierkante en met voordacht uytgegraave plaats aangewezen (werd), daar de kamer zoude gestaan hebben in welke eertijds de verbondene Edellieden hunne bijeenkomsten gehouden hebben". "Wat ook van die waerheyd zij, het is zeker", zo vervolgt hij, "dat van den Eygenaar van het gesloopte huys een gedenkpenning gevonden wordt, welke ik, mits hij zonder jaartal is, alhier plaats gunne".

Het gegraveerde portretje van Floris I van Culemborg, dat men aantreft in het vierde deeltje van de in de jaren 1783-1795 te Amsterdam verschenen *Geschiedenissen der vereenigde Nederlanden voor de vaderlandsche jeugd* ² gaat kennelijk terug op de afbeelding van de penning bij Van Loon. Dit portretje werd gegraveerd door Reinier Vinkeles en C. Bogerts naar een tekening van Jacobus Buys.

Is het nu echter zo zeker, dat de penning betrekking heeft op Floris I, gelijk Van Loon wil doen voorkomen? Er pleit nl. alles tegen! In eerste plaats de spreuk FAVENTE DEO. Deze vindt men immers ook op de gravure van Delff uit 1627 naar het door Michiel van Miereveld geschilderde portret van Floris II ³ en is kennelijk de lijfspreuk geweest van deze graaf. "Onder Godes Gunst" past dan ook beter bij de opgewekte aard van de jonge Floris dan bij het stugge karakter van zijn vader, die in de vrijheidsstrijd tegen Spanje en in zijn

particuliere leven niet voor rampspoed gespaard is gebleven ⁴. Voorts wijst de mode van knevel, baard en kraag van het portret op de penning naar de eerste decennia van de zeventiende eeuw. En wanneer men tenslotte deze beeltenis vergelijkt met de in het Elisabeth Weeshuis te Culemborg aanwezige geschilderde portretten van beide graven ⁵ en met een tweetal gravures, voorstellende Floris II ⁶, dan blijkt ook hieruit, dat Van Loon zich vergist moet hebben en dat het Floris II van Pallandt is, die op de penning is afgebeeld.

EEN HAAGSE GOUDSMID

En wie was de vervaardiger van de penning? Nu blijkt uit de rekeningen van de rentmeester van de graaf van Culemborg over 1622 tot 1624, alsmede uit de betrokken bijlagen daarvan, dat er in die jaren aan *Adriaen Symonsz. Rottermont*, die soms als boetseerder, soms als goudsmid wordt aangeduid, bedragen tot een totaal van ruim 500 gulden zijn uitbetaald en wel voor "een botseersel, gedaen nae sijn genade van Kulemburch", voor "t boetseren van zijne genaden medalie" en voor de leverantie van een tiental "medalien", waarvan de graaf er enkele aan bevriende edellieden geschonken had (zie de bijlagen). Dat bedoelde posten inderdaad betrekking hebben op de onderhavige penning wordt bevestigd door de mededeling van Dr. H. Enno van Gelder, dat op het exemplaar van het Koninklijk Penningkabinet de signatuur A R voorkomt! De maker van de penning is dan kennelijk de Haagse goudsmid *Adriaen Symonsz. Rottermont* die door Dr. H.E. van Gelder vermeld wordt in diens *Haagse goud- en zilversmeden uit de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw* ⁷. De op royale voet levende Floris II placht immers als afgevaardigde ter Staten Generaal veel in Den Haag te verkeren, waar hij ook een vorstelijk ingericht hôtél bezat ⁸.

Enige levensbijzonderheden betreffende de goudsmid en zijn familie mogen wij hier laten volgen. Deze zijn deels ontleend aan hetgeen Van Gelder over hem mededeelt, deels aan gegevens, welke ons welwillend verstrekt werden door de gemeente-archivaris van 's-Gravenhage en door de heer W. Dolk, archivist aan het gemeente-archief van Leeuwarden aan wie wij daarvoor onze bijzondere dank verschuldigd zijn.

Adriaen Symonsz. Rottermont was de zoon van *Symon Adriaensz. Rottermont*, eveneens goudsmid in Den Haag, en van *Florentina de Vries* (zuster van de bekende beeldhouwer *Adriaen de Vries* ⁹), met wie deze vóór 14 October 1576 getrouwd was. De zoon huwde 13 Februari 1607 te 's-Gravenhage met *Hester Willemsdr. Danckert* ¹⁰. Hij werd in 1632 en 1635 genomineerd tot deken van het Haagse goudsmedengilde en ontving op 6 December 1635 commissie als muntmeester-particulier aan de Hollandse Munt

te Dordrecht. Op 11 September 1652 werd hij in de Grote Kerk aldaar begraven. In zijn functie aan de Hollandse Munt werd hij opgevolgd door zijn zoon Simon Adriaensz. Rottermont, later essayeur-generaal van de Unie en oudraad en schepen van Dordrecht. Deze werd 25 November 1678 aldaar in de Grote Kerk begraven, nalatende drie dochters. Een andere zoon van Adriaen Symonsz. Rottermont, Willem, was apotheker te 's-Gravenhage en heeft aldaar ook de ambten van schepen en burgemeester bekleed. Uit zijn in 1650 met Maria Mijdens gesloten huwelijk werd in 1671 een zoon Pieter geboren (gedoopt in de Grote Kerk 28 Januari 1671). Deze, zowel als zijn zoon Adriaan (1705-1782), waren respectievelijk van 1718 tot 1752 en van 1752 tot 1782 vroedschap van Den Haag.

PORTRET

Deze genealogische uitweiding ¹¹ worde gerechtvaardigd door het volgende: Moes bracht ons namelijk op het spoor van een portrettekening, welke berust in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden ¹² en waarop aan de achterzijde met inkt geschreven staat ¹³: "*Hr Adriaan Rottermond Aetatis 50 Anno 1629 NB Het origineele Portrait door den Ridder Anthony Van Dijk geschuldert, hangt in s'Hage bij den H^e Vroedschap Rottermond En nagetekent door M Verheyden*". De door Van Dijk in 1629 geportretteerde Adriaan Rottermond is kennelijk niemand anders dan onze goudsmid-medailleur bij wiens klein- of achterkleinzoon Mattheus Verheyden (1700-na 1776) het schilderij gezien en nagetekend heeft. Rottermont zou dan volgens de bovengenoemde notitie omstreeks 1579 geboren moeten zijn hetgeen volkomen in overeenstemming is met de vaststaande biografische gegevens betreffende hem en zijn vader.

Het door Van Dijk geschilderde portret van Rottermont ¹⁴ vermochten wij met behulp van de bestaande literatuur helaas niet te achterhalen. Wij prijzen ons echter gelukkig, dat de tekening ernaar bewaard bleef, waarop de trekken van de kunstenaar duidelijk zijn af te lezen.

Tot besluit mogen wij er op wijzen, dat het geenszins uitgesloten is, dat Rottermont, die tot de voorname burgerij van Den Haag behoorde en klaarblijkelijk een kunstenaar van formaat was, een gezocht medailleur is geweest bij de standgenoten van de graaf van Culemborg. Bij het doorbladeren van Van Loon wordt men dan ook meerdere malen getroffen door de stilistische gelijkenis tussen de penning van Floris II van Pallandt en die van enigen zijner tijdgenoten. Een onderzoek naar dit vraagstuk mogen wij met warmte aanbevelen.

Portrettekening van Symon Adriaensz. Rottermont door Mattheus Verheyden.

Noten:

- ¹ Vgl. G.D.J. Schotel, *Floris I en II van Pallandt, graven van Culemborg*, Arnhem 1846
- ² Vgl. *Katalogus Atlas van Stolk I*, Amsterdam 1895, no. 9, IV P. IV. Op deze uitgave werden wij attent gemaakt op het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
- ³ Vgl. E.W. Moes, *Iconographia Batava II*, Amsterdam 1905, no. 5715, 2. De gravure is afgebeeld bij Mr. A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, afb. 103.
- ⁴ Vgl. Schotel, *a.w.* en J.A.G.C. Trosée, *Historische Studien*, 's-Gravenhage 1924, p. 94.

"Floris' Droefheid".

- ⁵ Nl. Floris I op zijn doodsbed, 1598; afgebeeld in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2de S.1, (1908), blz. 141.
Floris II, door J. van Ravesteyn, 1617; Van Schilfgaarde, *a.w.*, afb. 101 (abusievelijk aangeduid als schilderij van Van Miereveld).
Floris II op zijn doodsbed, door Maximiliaan Clinger, 1639; Van Schilfgaarde, *a.w.*, afb. 105.
- ⁶ Door C. van der Passe, 1614; aanwezig in het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam. Door W. Delff naar een schilderij van Van Miereveld, 1627; Van Schilfgaarde, *a.w.*, afb. 103.
- ⁷ Elias Voet Jr. en H.E. van Gelder, *Merken van Haagsche goud- en zilvermeden, voorafgegaan door Haagsche goud- en zilvermeden uit de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw*, 's-Gravenhage 1941, blz. 103.
- ⁸ Vgl. Schotel, *a.w.* en Henriëtte J.J.M. van Diepen, 'Geschiedenis van de huizen Lange Vijverberg 11 en 12', in: *Jaarboek Die Haghe* 1938.
- ⁹ Vgl. Elisabeth Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948; *De Triomf van het Maniërisme*, catalogus tentoonstelling Rijksmuseum Amsterdam, 1955.
- ¹⁰ Of Doncker.
- ¹¹ Zie ook: *Jaarboek Die Haghe* 1893, blz. 12; *ibid.* 1894, blz. 20, 94; *ibid.* 1905, blz. 21; *ibid.* 1908, blz. 53; *ibid.* 1909, blz. 18, 66, 67; *ibid.* 1913, blz. 48; *ibid.* 1914/15, blz. 55; *ibid.* 1937, blz. 19, 20, 65-68, 75; *ibid.* 1941, blz. 103.
- ¹² Moes, *a.w.*, no. 6561; Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, inv. no. 2033; tekening met zwart en wit krijt, grijs gewassen op grauw papier, 435 bij 360 mm. Onder de afbeelding staat links: Ant. van Dijk pinxit. A° 1629, en rechts: M. Verheyden Excudit.
- ¹³ Volgens vriendelijke mededeling van mejuffrouw J.M. Balkenstein, assistente aan het Prentenkabinet voornoemd.
Deze tekening is kennelijk bedoeld als voortekening voor een prent. Het portret door Van Dijk is niet bekend. De tekening gaat eerder terug op een schilderij van een Haags meester, dat overigens evenmin bekend is (Red.)
- ¹⁴ Het is bekend, dat Van Dijk in 1628 in Den Haag vertoefd heeft, waar hij verschillende opdrachten uitgevoerd heeft voor het stadhoudelijke hof. Gezien het portret van Rottermont heeft zijn verblijf in Den Haag zich naar alle waarschijnlijkheid ook over een gedeelte van het jaar 1629 uitgestrekt. Vgl. Thieme-Becker, alsmede Petra Clarijs, *Anton van Dijk*, (Paletserie), Amsterdam (z.j.), blz. 37.

BIJLAGEN

I. Post uit de rekening van de rentmeester Dirck Verhoedt over het jaar 1622, onder "Uutgeeven extra-ordinaris".

Den Ven Martii betaelt aen N. Rottermont boetzieder, in minderinghe van dat hij zijner genaden geboetseert heeft, eenendertich g. vyer st.

31 - 4 - 0

Rijksarchief in Gelderland, Archief der heeren en graven van Culemborg, *inv.*

no. 1860 (*Inventaris door Mr. A. P. van Schilfgaarde, 's-Gravenhage 1949*).

II. Kwitantie van A. S. Rattermont, bijlage bij bovengenoemde rekening.

Ick hier ondergeschreeven bekennee ontfangen tee hebben uut handen van den heer **drost** Blommendael dee somma van eenendertich gulden vier stuvers in minderyng van een botseersel gedaen nae sijn genade van Kulenburch.

Actem deesen 15 Mart. 1622
A S Rattermont.

Die schult is
60 £.

A.v., inv. no. 1864.

III. Post uit de rekening van de **rentmeester Dirck Verhoedt over het jaar 1623**, onder "Uutgeeff extra-ordinaris".

(23 Augustus 1623)

Ten selven daeghe aen Adryaen Symonss. boetseerder betaelt de **somme van** drye hondert sevenenvijftich gulden drye stuver in volle betalinghe van acht medalyen, **zoo deselve** voor zijne genade gemaect heeft, blijkende bij ordonnantie ende quitantie.

357 - 3 - 0

A.v., inv. no. 1861.

IV. Betalingsordonnantie ten behoeve van Adriaen **Symonss**. Rotermont, bijlage bij bovengenoemde rekening.

Betaelt aen Adriaen Symonss Rotermont de somme van IIIc LVII gl. III st. in volle betaling van acht medalien, die hij voor ons gemaect heeft, volgens specificque affrekening bij den drossaerd diensaengaende mit hem gehalten; ende neemt van hem quitantie. Actum den 23 Augusty 1623

Floris grave van
Culenborg.

A.v., inv. no. 1865.

V. Post uit de rekening van de **rentmeester Dirck Verhoedt over het jaar 1624**, onder "Uutgeven tot schenckagiën".

Aen de goutsmit Rottermont betaelt hondert veerthien g. thien stuver in volle betalinghe van twee medalien, zoo zijne genade vereert hebben aen twee edelluyden van de graeff van Schouwenburch, alsmede van 't boetseren van zijne genaden medalie, blijkende bij ordonnantie ende quitantie

114 - 10 - 0

A.v., inv. no. 1862.

VROUWE ELISABETH EN HAAR BETEKENIS VOOR CULEMBORG

Herdenkingstoespraak, gehouden op 7 december 1955 in de Barbarakerk te Culemborg

1957

VIER eeuwen geleden, op 9 December 1955, overleed op haar kasteel alhier, in de ouderdom van ruim tachtig jaren, vrouwe Elisabeth van Culemborg, gravin van Hoogstraten etc., vrouwe Elisabeth, aan wie "de heugenis" - de woorden van Voet, van tweehonderd jaar her, zijn nog steeds van kracht - "zowel tot Hoogstraten als binnen Culemborg in een gezegende gedagtenisse" is.

Tóch leeft deze herinnering bij het opgroeiend geslacht niet zo sterk meer als bij de ouderen onder U, die immers de door haar toedoen tot stand gekomen instellingen van weldadigheid: het Weeshuis en het Manhuis (op de Havendijk) nog zo goed in functie hebben gekend en ten hoogste hebt kunnen waarden.

Leerde vroeger niet ieder schoolkind hier de vertaling van de latijne versregelen, die boven de statige poort van het Weeshuis prijken?:

"Der burg'ren kroost, te vroeg van oud'ren zorg ontbloot,
Ontvangt Elisabeth hier koest'rend in haar schoot".

En ook de weeskinderen zelf - met naar 16de-eeuws gebruik de beginletter van haar naam op de linkermouw - herinnerden ons indertijd dagelijks aan de weldoenster van Culemborg.

Stellig, het onlangs in gebruik genomen tehuis voor bejaarden: Elisabeth-hof, alsook haar beeltenis, die daar geplaatst zal worden, zal de herinnering aan vrouwe Elisabeth tot nieuw leven brengen.

Maar toch, eensdeels omdat de tijd reeds zoveel vervaagde, anderdeels omdat er een nieuwe belangstelling groeit voor deze figuur uit de geschiedenis van Culemborg, moge ik hier de vraag stellen: Wie was zij en waarom herdenken wij haar?

WIE WAS ZIJ?

Zij werd geboren op 30 Maart 1475, dus in de late middeleeuwen, en wel in de jaren, waarin Karel de Stoute zijn bloeiende Bourgondische rijk - waartoe het merendeel der Nederlanden behoorde - met alle kracht verdedigen moest

tegen de aanvallen van zijn afgunstige naburen.

Elisabeth was de eersteling uit het huwelijk van Jasper van Culemborg, heer van Hoogstraten etc. en krijsoverste in Bourgondische dienst, met Johanna van Bourgondië, dochter van Anthonis de "Grote Bastaard van Bourgondië", in zijn tijd vermaard om zijn kunstzin en bekwaamheden als veldheer. Van Jasper weten wij, dat zijn trouw aan het Bourgondische Huis nog lang na zijn dood werd geroemd.

Waar Elisabeth geboren werd? Wij weten het niet. Wellicht op het slot te Hoogstraten, waar haar moeder in die jaren veel verbleef. Zekerheid hebben wij echter niet. In de Culemborgse stadsrekeningen vindt men generlei vermelding aangaande de geboorte van deze kleindochter van de oude heer Gerard van Culemborg, die in die tijd nog over onze stad regeerde. Anders dan bij de geboorte van diens oudste kleinzoon, jonker Karel, die een jaar later het levenslicht aanschouwde, toen van stadswege een grote beloning werd gegeven aan degene "die ons guede tijdinge bracht, dat onse lieve Joncfrou, vrouwe tot Hoichstraiten, enen jonge soon te voorschijn gebracht had."

Maar jonker Karel stierf jong en is vergeten, zijn zuster Elisabeth herdenken wij vandaag!

Zij werd vernoemd naar haar vaders moeder, de vroeg gestorven Elisabeth van Buren, wier fraaie gothische grafzerk men nog ziet op het choor dezer kerk en van wier oom, de bekende Frank van Borselen, Jasper in 1470 een aanzienlijk complex goederen geërfd had, waardoor hij tot de rijke edelen van zijn tijd was gaan behoren. Van deze goederen noemen wij Hoogstraten, Borselen, Zuilen, St. Maartensdijk.

Haar kinderjaren bracht Elisabeth tezamen met haar jongere zusjes en broertjes - de laatste, drie in getal, stierven jong - door op en nabij haars vaders kastelen; veelal was dit Hoogstraten, na 1480 - het jaar dat Jaspers vader overleed - ook wel Culemborg.

Reeds op jeugdige leeftijd kwam zij, als "staatsiejooffer" aan het Hof van Philips de Schone, waardoor zij opgenomen werd in het mateloos prachtlievende en bruisende hofleven der Bourgondiërs.

Uit de naaste omgeving van de vorst krijgt zij haar eerste echtgenoot: Jan van Luxemburg, ridder van het Gulden Vlies en raad en eerste kamerheer van Philips de Schone, daarenboven diens vertrouweling. Zij huwt hem in 1501. Na de dood van Jasper, in 1504, aanvaardden Elisabeth en haar gemaal het bewind over Culemborg, Hoogstraten en de andere hun nagelaten bezittingen.

"GRANDE DAME"

Veel en lang vertoefden zij niet te Culemborg en het leven gaat daar voort gelijk onder heer Jasper. Toch kreeg de stad iets nieuws in deze jaren (in 1506): een carillon, in de toren der St. Barbarakerk; een der vroege voorbeelden van een beiaard in de Noordelijke Nederlanden! Het was het klokkenspel, waarvan tot aan de noodlottige kerk- en torenbrand van 1654 de muziek over Culemborgs daken heeft geklonken en waarvan het brons zich nog in het door de gebroeders Hemony gegoten gelui moet bevinden. Het initiatief tot de aanschaf van het carillon is stellig afkomstig van vrouwe Elisabeth en haar echtgenoot, wie deze klokkenmuziek zo zeer vertrouwd was uit de steden van Brabant en Vlaanderen. Jaarlijks zien wij dan ook sedert 1507 zowel van stadswege als van de heer en vrouwe van Culemborg een vaste beloning uitgekeerd worden aan de "beyermeester" "van dat hij op de klokken spoelt".

In 1508, dus niet lang na zijn meester, Philips de Schone, overlijdt Jan van Luxemburg, kinderloos. Een jaar later hertrouwt Elisabeth met diens boezemvriend Anthonis van Lalaing, eveneens een Zuid-Nederlands edelman en bij het Hof in hoge gunst. Ook hij werd opgenomen in de orde van het Gulden Vlies. Hij ontplooidde zich tot een diplomaat van eerste rang en werd door Karel V bekleed met het stadhouderschap over Holland en Zeeland, later ook over Utrecht.

Ook tijdens haar tweede echt was Elisabeth weinig en dan slechts kort te Culemborg. Veelal verbleef zij met haar gemaal in de Zuidelijke Nederlanden, te Brussel of Mechelen - in welke steden zij eigen paleisjes bezaten -, op het slot te Hoogstraten of elders. Zeer veel vertoefden zij aan het Hof van Margaretha van Oostenrijk - te Mechelen -, de kunstzinnige en wilskrachtige tante en opvoedster van aartshertog Karel, de latere Karel V, naderhand ook diens regentes over de Nederlanden.

Aan dit beschaafde hof, waar veel gemusiceerd werd, moet Elisabeth ook sommige der werken, die vanavond hier uitgevoerd worden, hebben beluisterd!

In 1518 verleende de keizer heer Anthonis en vrouwe Elisabeth de gunst Hoogstraten tot graafschap te verheffen.

Het beeld, dat wij uit die jaren van Elisabeth krijgen, is in de eerste plaats dat van een "grande dame" uit de naaste kring van keizer Karel en zijn familie. Men behoeft slechts een bezoek te brengen aan de door haar en haar gemaal gebouwde St. Catherinakerk te Hoogstraten, met zijn fraaie reeks gebrandschilderde glazen, om dit te ervaren.

*Vrouwe Elisabeth. Fragment van de
memorietafel uit het museum
Elisabeth Weeshuis.*

Wij mogen ons hierover verheugen, want ook aan deze levenssfeer van vrouwe Elisabeth dankt Culemborg zijn prachtige stadhuis!

"Grande dame", vervuld van de "zucht tot schoner leven" - zoals Huizinga het in zijn Herfsttij der Middeleeuwen zo treffend uitdrukt - maar toch ook een vrouw, bezielde met waarachtige godsdienstzin en diepe vroomheid. De bouw en verfraaiing van menige kerk, klooster en kapel in haar landen, niet in het minst ook te Culemborg, zij hier mede een bewijs voor.

NE MOY AULTRE

Temidden van de rijkdom in de kerk te Hoogstraten springt echter nog een andere eigenschap van vrouwe Elisabeth in het oog: ontwaart men daar niet, in het weelderig patroon der wandtapijten, die zij en haar gemaal ter versiering van de kerk lieten weven en waarop de levens van beider patroonheiligen zijn afgebeeld, cartouches met hun lijfspreuken, waarvan die van Elisabeth luidt: NE MOY AVLTRE, "Niet Ik, (maar de) Ander", op kernachtige wijze de NAASTENLIEFDE tot uitdrukking brengend. Ook op andere plaatsen in de kerk valt dit devies in het oog.

Deze lijfspreuk tezamen met de voorstellingen uit het leven van de om haar weldadigheid geprezen 13de-eeuwse heilige Elisabeth van Hongarije, op

genoemde gobelins, tekenen wel zeer scherp de karaktertrek, die wij nog heden in Elisabeth van Culemborg loven.

Ook te Culemborg vonden wij dan ook verschillende uitingen van haar barmhartigheid.

BARMHARTIG EN ...

Nu was, toen vrouwe Elisabeth en haar eerste gemaal in 1504 hier aan het bewind kwamen, de zorg voor de misdeelden in de stad goed geregeld: men vond hier het nog uit de 14de eeuw stammende St. Pieters-Gasthuis, een inrichting voor verpleging van zieken en tevens onderdak voor onbemiddelde reizigers. Verder had Elisabeth's grootvader indertijd een Armenfonds gefundeerd, waarover Voet schrijft: "Heer Gerard was zeer barmhartig over arme en gebrekkige menschen, vooral omtrent diegeene, die t'huis zitten en haeren nood langs de deuren niet durven bekend maeken; dieswegens heeft hij een ARMEN POT gesticht in 't jaer 1455."

Beide instellingen waren door tal van goeude burgers bij leven of testament rijkelijk bedacht. Daarenboven vonden er regelmatig brooduitdelingen plaats in de beide parochiekerken, uit verschillende daarvoor bestemde fondsen. Een "Melatenhuis", op de Lazaruswaard, gaf onderdak aan melaatsen.

Op het kasteel werden, wanneer de heer en zijn gezin daar vertoefden, dagelijks aan 14 armen en melaatsen twee maaltijden verstrekt; wanneer het hofgezin niet aanwezig was, kregen deze behoeftigen in de plaats daarvan geld uitgekeerd. En op Kerstavond liet de heer vóór het slot, veelal in zijn tegenwoordigheid, aan de armen een vat haring en broden uitdelen.

Gelijk te verwachten was, zijn deze gebruiken door vrouwe Elisabeth gehandhaafd.

En tot waarborg van een goed beheer van de ruim van middelen voorziene Armen-Poth voegde Anthonis van Lalaing als "voecht en momber" zijner "liever gesellynnen Elysabeth, oudste dochter end vrouwe van Culemborg etc." in 1511 een reeks nadere bepalingen aan de fundatiebrief van heer Gerard toe.

... WELDADIG

Omstreeks 1520 treffen wij te Culemborg echter een nieuwe vorm van weldadigheid aan, ontsproten aan het initiatief en bekostigd uit eigen middelen van vrouwe Elisabeth, aan wier patrones de instelling ook was toegewijd: het Sint Elisabeth-college, zoals het heette. Hiertoe behoorde o.a. een nieuw gebouwde en zeer fraai ingerichte kapel, aan de Havendijk - zij staat er nog, hoewel zeer in verval! (De kapel lag aan de zuidzijde van de Lange

Havendijk en is in 1962 afgebrand. Red.) -, alsmede enige "cameren" of woningen. Voor de kapel vervaardigde de om zijn ramen te Hoogstraten vermaarde Culemborgse glazenier Anthonis Evertszoon een vijftal gebrandschilderde glazen. Heer Anthonis van Lalaing had de patronen hiervoor persoonlijk uit Mechelen medegebracht! (Deze vergissing werd in 1976 door de auteur gecorrigeerd. Vgl. P.J.W. Beltjes, 'Antonis van Lalaing, eerste graaf van Hoogstraten, en de glasmalerkunst', noot 6., in deze bundel. Red.)

Het merkwaardige nu is, dat deze instelling bestemd was voor huisvesting en levensonderhoud van een zestal "arme clerken", dus onbemiddelde studenten of afgestudeerde lieden zonder broodwinning, meestal geestelijken, gelijk men er in die tijd zovelen vond. Tien jaar tevoren was te Utrecht ook een dergelijk instituut verzezen. Zou dit laatste uitgroeien tot een beroemd fraterhuis, te Culemborg wilden de letteren niet floreren en vrouwe Elisabeth en haar gemaal waren genoodzaakt aan de instelling een andere bestemming te geven: "considererende, onse leven in deser werelt niet dan een pelgrimie ende 't goed, dat wij besitten, verganckelijcke te wesen", gelijk zij in de fundatiebrief zeggen, stichten zij dan in het jaar 1532 een gasthuis voor "12 arme luden". De kapel op de Havendijk met de vicarie worden er aan verbonden, en naast de vaste inkomsten ten behoeve van het levensonderhoud der bejaarden, zorgden de stichters er voor, dat ten Noorden van de kapel een twaalfstal "cameren" werd gebouwd, welke tot woningen voor de "arme luden" zouden strekken: het Elisabeth-Gasthuis aan de Havendijk, dat eeuwenlang zijn functie in de Culemborgse samenleving heeft vervuld. Voet zag in zijn dagen nog boven de ingangspoort "Heer Anthonis" en "Vrouwe Elisabeth geschildert", "met zes oude Mannen en zes oude Vrouwen agter dezelve".

En in de loop der eeuwen hebben tal van burgers en inwoners van Culemborg op voorbeeld van vrouwe Elisabeth dit gasthuis op ruime schaal begiftigd.

GOEDE ZORGEN

In 1540, te Gent, overlijdt Anthonis van Lalaing - Elisabeth's huwelijk met hem was eveneens kinderloos gebleven -. Nog in hetzelfde jaar sterft Erard van Pallandt, zoon van haar oudste zuster Anna, en bestemd om in Culemborg op te volgen. (Hoogstraten vererfde op haar neef Filips van Lalaing, kleinzoon van haar zuster Cornelia en tevens neef van Anthonis van Lalaing). Zij ziet zich dan, op 65-jarige leeftijd voor de taak gesteld om naast het bestuur van haar uitgebreide bezittingen, ook nog de opvoeding van de achterblijvende kinderen van haar neef Van Pallandt op zich te nemen. Een

jaar later vestigt zij zich voorgoed op haar voorvaderlijke kasteel te Culemborg.

Talrijk zijn haar beslommeringen en zorgen geweest, te veel om op te sommen. Wat haar echter zeer aan het hart ging was de zorg voor de naleving der kerkelijke voorschriften, zowel door haar hof als ook door haar onderzaten.

Niet het minst had ook het onderwijs aan de Culemborgse jeugd haar belangstelling. Getuigt de stichting van een beurs aan de Universteit te Leuven ten behoeve van een onbemiddelde Culemborgse jongen daar niet reeds van, de maatregelen, die zij omstreeks 1550 heeft genomen om het onderwijs aan de Latijnse school te Culemborg zelf op een hoog peil te brengen en te houden, zijn er het beste bewijs voor.

Wat ons in de uitvoerige ordonnanties op de "scholasterie" door haar in die jaren uitgevaardigd o.m. treft is, dat ook aan de kinderen van onbemiddelde ouders de gelegenheid wordt geboden het onderwijs te volgen: "item den armen borgeren begerende huere kinderen oic ter scholen te stellen, sal hij (nl. de rector) oic gehouden zijn te leeren ende te instrueren als andere, om Godswille".

Als andere uitingen van haar barmhartigheid uit haar laatste levensjaren vermelden wij de schenking van een grote som aan het vrouwenkloostertje Mariëncroon voor de bouw van een ziekenhuis voor de conventualen.

En op St. Nicolaasavond van het jaar 1555, dus enkele dagen voor haar verscheiden, verraste zij de Twaalf Huisarmen op de Havendijk met een aanzienlijk bedrag, met de bestemming daaruit om de twee jaar nieuwe kleding voor hen te bekostigen.

En als zij dan enige dagen later overlijdt, diep betreurd door haar familieleden, door de hofhouding en door haar onderzaten, en haar testament geopend wordt, vindt men daarin ook een lange reeks voorbeelden van haar weldadigheid: tal van kerken, kloosters en broederschappen, verspreid over de gehele Nederlanden, vermaakt zij ruime legaten. Uiteraard worden haar neven en nichten eveneens rijkelijk bedacht, zoals ook de talrijke leden van haar hofhouding. Het fonds voor de beurs aan de Universiteit en de Twaalf Huisarmen op de Havendijk alhier zijn niet vergeten, evenals ook de Melatenhuizen hier en te Hoogstraten.

"Acht jonger maechden, gecomen van goeden eerlicken ende armen olderen ende geboren" in haar stad of heerlijkheid Culemborg, alsmede nog "soeven andere jonge maechden, gecomen van gelijcken olderen ende geboren" in haar vrijheid van Hoogstraten of in de andere daaromheen liggende dorpen, ontvingen een uitzet voor een huwelijck of "om te trecken in een goet eerlick clooster."

En aan het slot de zo belangrijk geworden beschikking: "Item de reste van mijnre goederen,....., geve ende late ick den armen." Den executeuren droeg zij op deze "reste" te distribueren "...tot mijnre siele salicheyt, tot huere goetduncken, tzij tot fondatiën van borssen in St. Willibroerts huys t' Utrecht, tot voerderinge van huwelicke van noch andere eerlicke jonge dochteren, aelmosenen oft andere duegdelicke wercken, gelijk zij dat tot trooste ende salicheyt mijnre sielen bevinden sullen best te diene ende ick hunlieden dat toebetrouwe."

Wij weten, dat de executeuren zich getrouwelijk hebben gekwetend van hun opdracht: nadat zij een tweetal beurzen voor Culemborgse jongens, in het Sint Willibrordscollege te Utrecht gefundeerd hadden - dit stelde de knapen in staat het onderwijs te volgen aan de vermaarde Hieronymus-school te Utrecht -, stelde het overschot der gelden de executeuren in staat om zowel te Hoogstraten als te Culemborg een weeshuis te stichten!

Instellingen, die eeuwen lang in een dringende behoefte hebben voorzien en waarvoor wij de erflaatster grote dank verschuldigd zijn!

Door de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen verloor het weeshuis te Culemborg zijn functie; protectoren hebben gemeend in de geest van vrouwe Elisabeth te handelen door een gedeelte van het Weeshuisbezit aan te wenden voor de stichting van een tehuis voor bejaarden: Elisabeth-hof. De dank van het nageslacht blijft hierdoor bestendig.

GEMAAKT EN AFGEMAAKT

En wanneer wij heden avond trachten terug te denken aan de laatste levensjaren van vrouwe Elisabeth, dan zien wij haar in onze gedachten in de zalen en vertrekken van het hoge oude slot te Culemborg, vanwaar zij somtijds zal hebben uitgezien over de rivier met zeilende scheepjes, over de groene landouwen en over de talrijke daken van haar stad: uitzichten, die haar dierbaar moeten zijn geweest.

Zij was de laatste telg uit het oude geslacht der heren van Culemborg die over het stadje en de heerlijkheid gebiedde. Zij was zich hiervan bewust. - Men beseffe goed, hoe zwaar dit voor de zo dynastiek ingestelde middeleeuwer woog!

Wanneer wij vrouwe Elisabeth herdenken, mogen wij daarbij tevens haar dynastie herdenken, die drie eeuwen hier gezeteld heeft en met haar en haar generatie uitstierf.

Immers, Elisabeth's voorvaderen hebben deze stad gesticht, uitgebreid en verfraaid, van recht voorzien en het privileges bezorgd. Zij hebben er kerken gebouwd en voor de nooddrufftigen gezorgd. En zij hebben rond hun slot en

stad een staatje opgebouwd, een miniatuurstaatje, dat echter zin had in de middeleeuwse samenleving.

Zij hebben Culemborg gemaakt, maar.... Elisabeth heeft het afgemaakt.

Want, onder haar voorgangers zal er moeilijk één gevonden worden, die zoveel zorg voor zijn onderzaten aan de dag heeft gelegd, die voor Culemborg zoveel weldaden heeft verricht - helaas gingen er door de tijd vele verloren - als deze vrouw! En na haar is er allerminst een graaf van Culemborg aan te wijzen, die haar in deze in betekenis ook maar enigszins nabij kwam.

Wij herdenken haar heden daarom, omdat het huidige geslacht te Culemborg nog steeds de vruchten plukt van haar weldadigheid. Zij is daarom echter nog niet van deze tijd: Zij behoorde tot de late middeleeuwen, leefde in de gedachtenwereld van toen... en bezat ook de wijsheid van die dagen, wijsheid, waarvan in onze tijd veel verloren is gegaan!

Want wanneer wij nagaan, wat ons in haar karakter en in haar daden het meeste opvalt en hopelijk ook aantrekt, dan is het in de eerste plaats dit, dat zij begrepen heeft, dat alles waar het op aan komt tijdens onze "pelgrimactie" samengevat wordt in de woorden van haar devies: NE MOY AULTRE, Niet Ik, (maar de) Ander, de Naaste. En verder, dat bij de daaruit voortvloeiende persoonlijke barmhartigheid en weldadigheid het niet aangaat de naaste enkel stoffelijk te verzorgen, doch dat ook zijn ziel en geest gevoed en gelaafd dienen te worden.

Mogen wij met dankbaarheid jegens haar weldaden ook deze lessen, die vrouwe Elisabeth ons voorhield, ter harte nemen en aan het nageslacht overdragen.

DE VERLOREN GEGANE KOPEREN GRAFPLATEN VOOR JASPER VAN CULENBORG EN JOHANNA VAN BOURGONDIË EN VOOR HET HART VAN ANTHONIS VAN LALAING IN DE ST. BARBARAKERK TE CULEMBORG

1963

Op zondag 28 april 1532 zag men in de straten van Culemborg een merkwaardig en tevens zinvol schouwspel: twee grafzerken, een grote en een kleinere, werden door de schoolkinderen onder aanvoering van hun meesters van de haven naar de collegiale St. Barbarakerk gesleept. Op de zerken waren gegraveerde koperen platen bevestigd ¹.

Opdrachtgever voor dit vervoer was kennelijk de rentmeester van de heerlijkheid Culemborg, Geryt van Dichteren, die, tegelijk met de zerken, uit Mechelen het volgende schrijven van zijn meester, Anthonis van Lalaing, had ontvangen ²:

"De Grave van Hoochstraeten, Heere van Montigni, van Culenborch, Borssele etc. Stadhouder Generael van Hollant. Lieve, getruwe, Wy seynden aldaer by tegenwoerdigen scipper de twee sarcken, mit koper overdeect ende gegraven, doende dienende tot memorie van mijn Joncker ende Jonfer van Culenborch seliger ende 't andere voer die herten van onz ende onser huysvrouw, die ghy van hem ontfangen ende in der kerken ergenz bestellen sult, dats zy wel verwaert zijn sonder anderz yet daertoe te doen ter tijt wy selve aldaer onder comen. Oick en sult ghy van der vracht van den scipper gheen kennisse nemen, soe wy hem selve betalen willen. Draecht sorge de sarcken soe bequemelick gehandelt werden, datter gheen ongeluck toe en valle. Bevolen, geschreven te Mechelen den Xten Aprilis Anno XXXII.

A. D. Lalaing.

Soe wy cortz aen ghene zyde overcomende werden, wil van noode wesen, dat ghy daertegene provisie van gelde maect tot onderholdinge onser coeken."

De brief was geadresseerd: "Onsen lieven getruwen Raet ende Rentmeester onser Heerlicheit van Culemborch, Geryt van Dichteren."

DRIE GETUIGEN

Duidelijk is, dat met "Mijn Joncker ende Jonffer van Culenborch saliger"

bedoeld worden de in 1504 overleden Jasper van Culemborg en diens gemalin Johanna van Bourgondië, gestorven in 1511, de ouders van Anthonis' echtgenote Elisabeth van Culemborg. De ter hunner memorie bestemde "sarck", waarover het briefje spreekt, is kennelijk de enorme hardstenen zerk, die thans nog op het hoge koor van de kerk de aandacht trekt van de bezoeker. Deze steen, metende 3 bij 2 meter, is aan de westzijde een weinig afgerond en vertoont aan de bovenkant een aantal haaks op elkander lopende groeven, waarin sporen van pek zichtbaar zijn. Langs deze groeven bevinden zich op verschillende plaatsen met lood opgevulde gaten, welke kennelijk gediend hebben om er doken in te bevestigen. Tekeningen en beschrijvingen uit de 17de en 18de eeuw leren ons, dat deze zerk overdekt is geweest met een aantal aaneensluitende koperen platen, waarop een voorstelling gegraveerd was.

De hardstenen zerk op het hoge koor van de Grote Kerk

(Foto: Rob Voorhoeve)

Laten wij de beschrijvers aan het woord: de oudste, **Mr. Nicolaes Bosch** (1643-1702), grafelijk "archivarius" te Culemborg in de jaren 1670 tot 1702, zegt, schrijvend over het heengaan van heer Jasper in zijn "Betuws Nederdeel"³:

"Sijn dood was een groot verlies voor de stad en Jaspers ondersaten, maer wat raet? 't Was des Heeren wil! Hij wierd tot Cuylenborg in de Barbarenkerk op het choor onder de aerden geleyt, sijn huysvrouw volgt hem 1511, den 9 February en wierd by hem aldaer geplaatst onder een verheven sark, nog aldaer te sien, waerop in koper sy beyde in levensgrote sijn afgemaekt met de handen biddenderwijse door malkanderen, 't hoofd op een kussen, hebbende de man een leeuw by sijn voeten en de vrouwe een hond, met de volgende letters in den omkring"

Hierna geeft hij het grafschrift, enigszins verminkt, weer met een schematische tekening van "het grafspits", zoals hij het monument noemt. Vermeldenswaard hiervan zijn zijn beschrijvingen van de beide afgebeelde personen: "*Jasper* in volle postuer, leggende met de handen t'samen, 't hoofd op een kussen, onder een leeuw by sijn voeten", en "*Johanna*, mede 't hoofd op een kussen, de handen t'samen, *een ring aen de middelste vinger van de rechterhand*, een hond onder de voeten."

Een ander geschiedschrijver van Culemborg, Ds. A.W.K. Voet van Oudheusden, deelt hierover in zijn in 1753 verschenen "Historische Beschryving van Culemborg" mede ⁴:

"Heer Jasper was een keer gaen doen na Gent, daer word hy ziek, maekt sijn testament ten huize van Lodewijk van Marke ⁵ en sterft tot zeer groot verlies van de stad en zyne onderzaten in den jare 1504. Zijn dood lichaem wierd overgebracht en begraven in de Barbare Kerk op het hoog choor voor den hoogen altaer in een kelder, onder een verheven sark. Zyne huisvrouw stierf na hem 1511 en wierd by hem begraven.

Boven de begraefplaetse leggen kopere plaeten, waerop zy beide levensgrote zijn gegraveert, leggende met de hoofden op kussens en de handen tezamen gevouwen; alles is hier zeer konstig na de wyze van dien tijd uitgevoerd. Rondom ziet men dit randschrift:

"HIER LIGGE BEGRAVE DIE EDEL WAILGEBOREN VERMOGENDE JONKHEERE JASPAR HEERE TOT CULEMBORCH, TOT BORSELE, TOT WEERDE, TOT HOEGHSTRAATE, TOT SINT MARTYNSDYK, DIE STERFT IN 'T JAER ANo XVc EN IIII DEN XXIXen ⁶ DACH VAN NOVEMBRE, EN DIE EDEL WAILGEBORE JONCKFRAWE JONCKFRAW JOHANNE VAN BOIRGONIGNE SYN WYF, DOCHTER VAN HEER ANTHEUNIS DE GROOTE BASTARDT VAN

BOIRGOINIGNE DIE STERFT IN 'T JAER Ao XVc EN XI DEN IXen
DACH VAN FEBRUARIO. BIDT VOOR DE ZIELE."

Men ziet ter zyde vier wapenschilden, als:

Culemborch	Borgondie
Bueren	Viefville

En aen de vier hoeken zijn de vier zinnebeelden der Evangelisten. Aen de voeten van Heer Jasper ziet men een leeuw, en aen die van Johanna van Borgondie, zijn wijs, een hond. Boven de hoofden zijn der overledenen wapens, als Culemborg, gequarteleert met dat van Weerd, en Borgondie.

De lezer, als gewoon heden ten dage trotscher tytels te hooren, moet zich verwonderen over de eenvoudigheid van de bovenstaende, doch hy erinnere zich, dat de wereld verandert en van tijd tot tijd, gelijk de mode, noch meer veranderen zal."

Bovendien zijn wij zo gelukkig een afbeelding van de voorstelling te bezitten en wel van de hand van de 18de-eeuwse genealoog Maximiliaan Louis Baron d'Yvoy van Mijdrecht. Deze bezocht op 9 en 11 October 1786 de St. Barbarakerk te Culemborg en bracht het merendeel der grafmonumenten en rouwborden, die hij daar aantrof, in tekening ⁷. Een weergave van zijn afbeelding van het grafmonument van heer Jasper en diens gemalin vindt men bijgaand.

Baron d'Yvoy schreef boven zijn tekening: "Deese onderstaende kooperen zerk legt vlak voor de trappen, waarmede men op het choor komt; dezelve is zeer kunstelijk gewerkt, dog by de brand der kerk is het soldeersel ontbonden, dus hy nu in agt losse stukken legt."

Wanneer men de, zij het wat onbeholpen tekening beziet, dan wordt men terstond getroffen door het samengaan van traditioneel gothische vormen met elementen van de vroege renaissance, iets dat zo kenmerkend is voor die tijd. Moge een kunsthistoricus zich nog eens verdiepen in de vragen rond de vervaardiging dezer gravure.

TE CULEMBORG BEGRAVEN

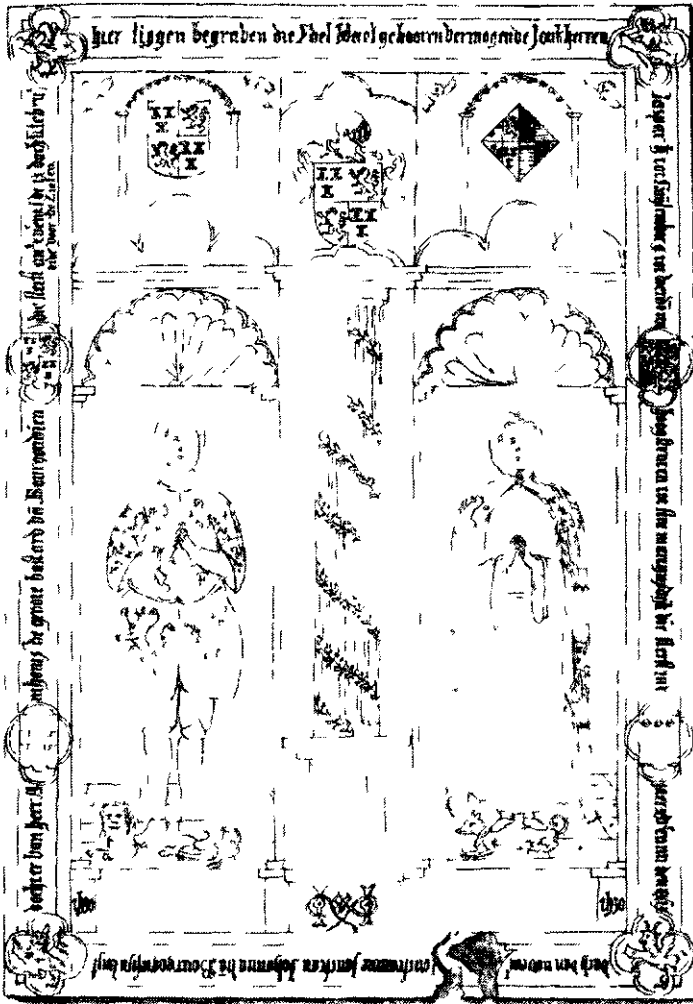
Blijkens het grafschrift was ook Jaspers echtgenote, Johanna van Bourgondië onder de zerk begraven. In "La genealogie des comtes de Flandres depuis Baudouin Bras de Fer jusques à Philippe IV Roy d'Espagne" van O. de Wree,

verschenen in 1642, leest men echter dat zij te Hoogstraten begraven werd ⁸. Op voetspoor van De Wree schreef Dr A.W.E. Dek dit ook neer in zijn "Genealogie der Graven van Holland" ⁹. Wat is nu juist? Hierop vinden wij het antwoord in een getuigenis van vier geloofwaardige burgers van Culemborg van 26 Februari 1546, waarbij deze onder ede verklaarden ¹⁰: " dat zy wel weten ende hair wel kennelicken ende indachtich is, dat jonffrouwe Johanna van Bourgoingien, wettige huysfrouw van wylen den edelen ende wael geboeren joncheeren Jaspas, heer tot Culemborch etc., diens siel God benedigen wil, een goeden tijt van jaeren langer in levende lyve geweest is dan joncheer Jaspas, huere huysheer voirscreven; ende hebben de deposanten gesien naedat joncheer Jaspas voirscreven te Culemborch begraven was, dat jonffrou Janna voirgenoeemt enen langen tijt gewoent heeft in de huysinge diewelcke gecomen was van Gosen van Bommel aen den huysen van Culemborch ende dat deselve jonffrou Johanna ten lesten huer mitterwoin begeven heeft op huere Edele huys te Hoochstraten, daer zy in God verstorven ende vandaer doot te Culemborch gebracht ende aldaer begraven es."

OP HET HOGE KOOR

De andere, met koperen platen overdekte zerk, die in 1532 naar Culemborg werd verscheept, was, zoals wij gezien hebben, blijkens de begeleidende brief, bestemd voor het graf van de herten van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg. Over de bijzetting te zijner tijd van deze herten op het koor van de St. Barbarakerk te Culemborg vindt men dan ook een bepaling in het testament, dat beide echtgenoten tezamen op 31 Maart 1540 te Gent, waar heer Anthonis op sterven lag, hadden gemaakt ¹¹:

"...Item si'l advient que nous trespassons ou l'un de nous, hors de nostredicte maison et seigneurie de Hoochstraten, en ce cas nous voulons le plustost apres nostre trespas que convenablement faire se pourra noz corps estre ouvertz, les coeurs en ostez et mis en custodes de plomb, pour par ung chapellain ou ung gentilhomme de la maison, a la discretion des testamenteurs, estre portez en nostre ville de Culembourg et reposez au choer de l'eglise illec, soubz une pierre quarree, y ordonnee toute propice, et les entrailles menez en ung tonnelet ou cloistre de Ste Clare a Hoochstraten pour y estre mis en terre ou choer de l'eglise devant le st. Sacrement, la ou se mettra une pierre quarree; a tout une lame de cuyvre dessus ou sera inscript ung petit epitaphe tel que l'on advisera."

Grafplaat voor Jasper van Culemborg en zijn gemalin, Foto hs. baron d'Yvoy van Mijdsrecht.

Te Culemborg was men reeds eerder opgeschrikt door een tijding van een ernstige ziekte van zijn heer:

"Item doe mijn selygen heer van Hoehstraten cranck lach, doe ward ons enen brief gesonden, dat men saude doen bidden in all onse kerken ende cloesters, dat hem Godt ons Heer sijn hoechste salicheyt saude willen verleenen ende

geven; alsoe de boede seer haestelick van den Gande over nacht gecoemen was, hem betaelt xviii stuiver", zo tekende de burgemeester Hendrick van Kuyck in zijn stadsrekening van 1538/39 aan ¹².

Zoals bekend, is Anthonis van Lalaing op 2 April 1540 te Gent overleden. Zijn lichaam werd gebalsemd en met zijn ingewand naar Hoogstraten vervoerd en daar bijgezet. Zijn hart werd echter naar Culemborg overgebracht en in een keldertje op het hoge koor van de St. Barbarakerk begraven:

"Ontfange van den rentmeister Dichteren tiendalve stuiver van derdalf hondert steens, mitten vracht, daer de kelder op 't hoech koer mede overwelft is, daer mijns Heren hart in begraven is, anno vertich den tiensten May", zo leest men in de stadsrekening van de burgemeester Arnt de Man over het jaar 1539/40 ¹³.

TREFFEND SCHRIJVEN

Over het heengaan van Anthonis van Lalaing uit deze wereld en de plechtige bijzetting van zijn hart te Culemborg bezitten wij een ontroerend getuigenis van een tijdgenoot en wel van iemand, die de overledene zeer na gestaan heeft. Het was **Melchior van Culenborg Hubertsz.** ¹⁴, gehuwd met Helena van Lalaing, de bastaarddochter van heer Anthonis.

Van hem ontving Elisabeth van Culenborg, die toen te Hoogstraten vertoefde, een uitvoerige brief, gedateerd 9 April 1540, en waarvan de inhoud zo treffend is, dat wij deze hier in zijn geheel weergeven ¹⁵:

"Alder genedichtste vrouwe, ick ende mijn wijff ghebieden ons altijt zeer U dinstlicke in Uwer genaden goede gracy. Godt die Heer will U vertroesten van Uwen verliese, daer ons nou drove tydingge allhier overcomen ende gebraicht is - Godt betert - van welke droeffheyt 't hemels heer verblijt moet wesen, daer wy gheen twyvell aen hebben, so wy verstaen van heer Mathijs capelaen, ons ghenedige heer, hoeichlofflicker ghedaichten, ter Goedts genaed ghereyst is als een keirstenman, daer wy ons eensdeels wederomme inne verblyden. Haddet Goodts will gewest, sijn genaden hadden ons allen ende die ghemeen landen noich well laing jaeren nut ende proffijttlick gewest. Doich, wes Godt die Heer doet, moet ende (ende) behuert pacyentlick geleden wesen, want Godt haelt dat hem toebehuert.

Ghenedige vrouwe, wy hebben aichtervolgende Uwer genaden bevell de reliquy, 't selfde ons alhier toegesonden, mit betaemelicker reverensy ende mit vuell droeviger hairten ter eirden gebraicht, als heer Mathijs U well breder Uwer genaden to kennen geven sall, so hy 't eensdeels gesien ende mede gedaen hefft. Ende wes daer noich aen

rest te doen, als mit die bruederscappen te begaen nae gewonten van hier, to weeten vandt Werdige Heylige Sacrament, van Ons Lieff Vrou ende van Sunte Barbaren, in de collegiaell kerick van Sunte Barbaren, ende Sunt Jan Baptisten bruedersscap in der proeichgykerck van Sunt Jan in die Nystadt, sullen wy mit der tijt voirts vollbringgen als sulxs behuert. Biddende Uwer genaden seer dinstlicke den natuerlicken rauwe, daer wy gheen twyvell in en hebben, het hairdt van Uwer genaden mede beswaert ende becomert is, 't selfde te willen matighen ende in memory hebben den scoenen affgainck, sijn genaden van deesser onrustiger werlt gedaen heft, opdat Uwer genaden sulxs niet te seer ter hairten en nempt, daer by gheval meer quaets ende droefheit aff comen moicht, 't wellick Godt die Heer verhueden will. Mijn wijff ende ick hebben een goet heer ende mester verloren uuyt deser werlt, daer wy well reden om hebben droevich te sijn. Doich allijt verhopende ende seer oitmoedelick biddende in Uwer genaden gracy te moigen blyven. Wy willen allijt Uwer genaden onderdanich dienair ende dieneirsse blyven, als wy ons genedighe lieff heer hoeichlofflicker memorye tot deser tijt gedaen hebben, dat ken Godt, die U vermoigende vrouwe sparen will in een getrostich salich leven. Gescreven tot Culenborch den ix Aprill anno XL.

Uwer genaden ghetrouwe
dienaer ende dieneirsse
Melchior van Culenborch Hubertss.
ende Heelena b. De Laling."

Aldus een **uiting** van een vroom en wijs man uit de eerste **helft der 16de** eeuw

COFFERKEN TOT EEN REPRESENTATIE

Ook van de koperen grafplaat voor het hart van Anthonis van Lalaing zijn beschrijvingen en afbeeldingen bewaard. Deze wijken weliswaar een weinig van elkaar af, doch wij kunnen er uit opmaken, dat de plaat uit twee helften bestond en dat de voorstelling er als volgt uitzag ¹⁶:

Temidden van architectonische versieringen prijken de wapens van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culenborg, beide door gravenkronen gedekt; om het wapenschild van eerstgenoemde hing de keten van de Orde van het Gulden Vlies. Onder de wapens zag men twee harten en aan de zijkanten kwartierwapens ¹⁷. Eronder stond, in een cartouche, de volgende tekst:

"HIER ONDER LIGGEN DIE HERTEN VAN DEN EDELE ENDE WAEL GHEBORNEN HEERE, HEERE ANTHUENIS VAN LALAING, GRAVE TOT HOECHSTRATE, HEERE TOT MONTINGNY, TOT CULEMBORCH, BORSELE, etc. DIE STARF ANo XVc ENDE XL DEN TWEEDEN DACH VAN APRIL: ENDE VAN EDELE WAELGEBORNEN VRAUWE, VRAUWE YSABEAU VAN CULEMBORCH SYN HUYSVRAUWE, DIE STARF ANo XVc LV DEN IXen DACH DECEMBRIS. BIDT GODT VOOR DE ZIELEN."

Volgens dit opschrift zou ook het hart van Elisabeth van Culenborg hier rusten. Bij verschillende schrijvers vindt men dit dan ook vermeld. De werkelijkheid blijkt echter anders te zijn.

In haar laatste testament ¹⁸ van 25 Mei 1555, had vrouwe Elisabeth immers herroepen hetgeen zij in 1540 bepaald had ten aanzien van haar lijk. Thans moest haar lichaam, kort na haar verscheiden "geheel en ongequetst" naar Hoogstraten worden vervoerd om in de kerk aldaar naast haar "saligen huysheere" bijgezet te worden. Maar op het koor van de St. Barbarakerk te Culemborg lag reeds de koperen zerk voor haar hart

Daarom maakte zij in haar testament nog de volgende beschikking:

"Item soe in 't hooge choor van ste Barbaren kercke voerss. hier te Culenborch aen de noortzyde eenen cleynen zarsteen geleyt is, daer die representatien van mijns seligen heeren ende mijn herte op gesteecken staen mit onse epitaphien daerby van onse sterfdagen, daer ick mynen sterfdach mede geseth wil hebben, wil ick een cofferken gemaect hebben tot een representatie van mijn herte.

Ende dat men 't selve sette in de capelle opten huysse mit temelick wassenlicht totten lesten dach van dat principael uuytvaert".

Op 9 december 1555 overleed Vrouwe Elisabeth op haar kasteel te Culemborg. Haar uiterste wilsbeschikking werd ten uitvoer gelegd en zowel te Hoogstraten als te Culemborg werden plechtige uitvaartdiensten gehouden¹⁹. Bij de onkosten hiervan vindt men o.m. aangetekend ²⁰:

"Noch betaelt Bart Thoennissoen, metselaer, van dat hy geopent ende weder toegemetselt heeft 't graefken in 't hooge choor by 't Heylige Sacramentzhuys, daerinne gestelt worde het cofferken van der representatie van mijns Genadiger Vrouwen hertte. IIII st."

"Betaelt aen handen van mynen heeren den deken om daermede te contenteren eenen steenhouwer van Utrecht van zynen arbeyt, dat hy op te metalen platen in Ste Barbaren kercke op 't choor ende in 't

VOOR OUD KOPER VERKOCHT

Lange tijd hebben deze grafmonumenten in de St. Barbarakerk te Culemborg de nagedachtenis aan heer Jasper en Johanna van Bourgondië en aan Anthonis van Lalaing en zijn gemalin levend gehouden.

Met enige andere, eveneens uit de 16e eeuw daterende memorieplaten bleven zij gespaard bij de felle brand, die het kerkgebouw op 21 mei 1654 teisterde. Gezien de beschadigingen, die d'Yvoy in 1786 opmerkte, zal de plaat voor Jasper en zijn gemalin tijdens de brand in de kerk gelegen hebben, de andere echter waren door een wonderlijke lotsbeschikking enige weken tevoren om ons onbekende redenen uit de kerk naar het kasteel overgebracht ²¹. Na de brand keerden zij weer naar de kerk terug; de meeste werden toen opgehangen tegen pilaren; die met de harten in twee afzonderlijke stukken.

Ook de Bataafse revolutie van 1795, ten gevolge waarvan Culemborg zijn zelfstandigheid verloor, vergreep zich niet aan deze oude gedenkstukken. Toen echter in 1811 het Koninkrijk Holland werd ingelijfd bij het Franse Keizerrijk, was er geen plaats meer voor eerbied voor het verleden van het kleine Culemborg, dat zo dikwijls getoond had in zijn kleinheid groot te zijn. In 1812 zijn de memorieplaten voor oud koper verkocht ²²...

Grafplaat voor de harten van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg. Deze afbeelding uit het hs. d'Yvoy wijkt af van de afbeelding bij Lauwerijs.

Mogen wij besluiten met de hoop uit te spreken, dat bij de thans op handen zijnde restauratie van het kerkgebouw de namen en blazoenen der heren en graven van Culemborg en derzelver gemalinnen wederom op passende wijze bij hun begraafplaats op het koor worden aangebracht.

Noten:

- ¹ Rijksarchief in Gelderland, Archief der heeren en graven van Culemborg (AHGC), inv.nr. 3549.
- ² A.v.
- ³ R.A. Gelderland, Handschriftenverzameling, hs. nr. 230, III, blz. 2036-2038.
- ⁴ blz. 151, 152.
- ⁵ Lodewijk van Marke was gehuwd met Jutte van Culenborg, bastaarddochter van Jaspers vader Gerard van Culenborg.
- ⁶ Voet heeft hier foutief XXI staan. Juist is XXIX.
- ⁷ Bibliotheek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde te 's-Gravenhage.
- ⁸ De Wree, II, blz. 392.
- ⁹ Dek, blz. 92.
- ¹⁰ R.A. Gelderland, Rechterlijk archief van Culemborg, inv.nr. 236, Certificatiën 1540-1549, fol. 190 verso. De getuigen waren: Henrick Buth en Cornelis Philipps., elk ongeveer 70 jaren, Jan Vereem, ongeveer 64, Jan die Visscher, ongeveer 66, en Cornelis Meliss., ongeveer 56 jaren.
- ¹¹ R.A. Gelderland, AHGC, inv. nr. 243. Gedrukt: Bijdragen en Mededelingen vereniging Gelre IX (1906), blz. 215 e.v.
- ¹² Oud-archief van de gemeente Culemborg, inv.nr. 273.
- ¹³ A.v., inv.nr. 274.
- ¹⁴ Melchior was een zoon van de drost Hubert van Culenborg, een der bastaarden van Jaspers vader Gerard van Culenborg. Hij diende zijn heer als drost en als richter te Culemborg en in de dorpen Everdingen, Zijderveld en Honswijk, ook was hij stadhouder van de lenen. Elisabeth van Culenborg stelde hem aan tot een harer executeurstestamentair. In deze hoedanigheid had hij veel verdiensten bij de totstandkoming van het weeshuis te Culemborg. Hij overleed in 1569.
- ¹⁵ R.A. Gelderland, AHGC, inv.nr. 258.
- ¹⁶ Bosch en Voet gaven er een beschrijving van, terwijl men aftekeningen vindt bij d'Yvoy en bij J. Lauwerys, *Reisverhalen*, 1934, blz. 38. Zie afb.
- ¹⁷ Aan de heraldisch rechter zijde: Lalaing en een wapen met een keper; aan de linker zijde: Culenborg en Bourgondië. Het wapen met de keper is kennelijk foutief: er had het wapen Viefville moeten staan. Beide tekeningen vertonen de keper.
- ¹⁸ R.A. Gelderland, AHGC, inv.nr. 248. Gedrukt: B. & M. vereniging Gelre IX, (1906), blz. 215 e.v.
- ¹⁹ Vgl. Dr. O. J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 1957, blz. 44-46.
- ²⁰ R.A. Gelderland, AHGC, inv.nr. 251, fol. II verso, LXI.
- ²¹ Oud-archief gemeente Culemborg, inv.nr. 2200.
- ²² Archief van de kerkvoogdij der Hervormde gemeente van Culemborg, inv.nr. 92 (kerkrekening van 1815/16).

ANTONIS VAN LALAING, EERSTE GRAAF VAN HOOGSTRATEN, EN DE GLASSCHILDERKUNST.

Een nadere verkenning

1976

"die patroen, bij mijn heer doen maken" ¹

Bekend is het goede gebruik, dat van de middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw in zwang was, om bij de bouw of verbouwing van kerken of wereldlijke gebouwen - ook van particulieren - een versierd glasraam te schenken. In een kerkglas liet de schenker zich in de regel geknield afbeelden: voor de H. Drievuldigheid, voor Christus dan wel voor Onze Lieve Vrouwe (welke soms in een ander raam konden zijn afgebeeld). Veelal werd de schenker daarbij gepresenteerd door zijn beschermheilige. Een en ander sproot voort uit het besef - waarvoor men ook uitkwam - dat men deel uitmaakte van een grotere Werkelijkheid dan de zichtbare. Het glas vertoonde meestal ook het wapen van de schenker en die zijner kwartieren. In sommige gevallen bevatte het ook een religieuze voorstelling. De achtergrond werd dikwijls gevormd door architectuur- of landschapsafbeeldingen, soms gecombineerd. Een aan een wereldlijk gebouw geschonken glas prijkte doorgaans alleen met het wapen of het embleem van de schenker.

Een dergelijk glas had niet alleen een materieel-praktisch nut, maar bezat ook nog een andere functie: door de beeltenis, het wapen of het embleem van de schenker was deze "van de opkomst der zon tot haar ondergang" ² vertegenwoordigd in het gebouw, of liever - in de gedachtengang dier dagen - er aanwezig. Bij kerkglazen zal ook Mystiek hierbij een rol gespeeld hebben. Behalve personen konden ook corporaties schenker zijn.

BOUWHEER VAN FORMAAT

Het kan ons niet verwonderen, dat door toedoen van een man als Antonis van Lalaing, de eerste graaf van Hoogstraten - behalve staatsman en diplomaat, in dienst van Karel V ³ - "bouwheer van groot formaat" ⁴, tal van gebouwen voorzien werden van fraaie gebrandschilderde glazen. Hij schonk deze zelf, spoorde de zijnen daartoe aan en ijverde ervoor bij zijn meesters. Hij was daartoe in staat door zijn positie en door zijn huwelijk, in 1509 gesloten met de vermogende erfdochter van Culemborg en Hoogstraten enz., Elisabeth van Culemborg, de weduwe van zijn in 1508 overleden boezemvriend Johan van Luxemburg, ridder van het Gulden Vlies. Zelf werd

Anthonis van Lalaing. Fragment van de memorietafel uit het museum Elisabeth Weeshuis.

(Foto: Rob Voorhoeve)

hij in 1516 in deze orde opgenomen. Hij bezat bovendien een uitermate grote belangstelling voor alles wat met bouwbedrijvigheid samenhang, hij was er dikwijls - Lauwerys heeft dit in zijn publicaties genoegzaam aangetoond ⁵ - ten nauwste persoonlijk bij betrokken.

Van de glazen, door hem of door zijn toedoen geschonken, is gelukkig nog een vrij groot aantal bewaard gebleven: het merendeel in "zijn" Sint Katharinakerk te Hoogstraten. Ook in de St. Waldetrudiskerk te Bergen in Henegouwen kan men er nog een aanschouwen. De glazen zijn meerdere malen beschreven en ook afgebeeld. Voor de nieuwere literatuur zij hier verwezen naar de betrokken publicaties van Lauwerys ⁵, naar het gedocumenteerde en geïllustreerde werk van Jean Helbig: *De glasschilderkunst in België, I, Antwerpen 1943, II, Antwerpen 1951*, en, zeer in het bijzonder, naar diens rijk geïllustreerde prachtwerk *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique, Province d'Anvers et Flandres*. Dit verscheen te Brussel in 1968 als tweede deel van de reeks *Corpus vitrearum medii aevi*. Hierin vindt men alle Hoogstratense ramen, sommige in kleuren, afgebeeld en ook een uitgebreide literaturopgave.

CULEMBORGSE 'GLAESMAKER'

De meeste van de door Antonis van Lalaing en de zijnen geschonken ramen - glas is een broos materiaal! - blijken helaas verloren te zijn gegaan. Slechts uit archiefstukken en oude beschrijvingen komen wij er iets over te weten. Voor een deel zijn deze gegevens gepubliceerd. Zo wordt in het *Jaarboek van Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring* van 1957 op blz. 35 gewezen op een vijftal gebrandschilderde glazen, die de Culemborgse glasmaker Antonis Evertsz. omstreeks 1520 vervaardigde voor de kapel van het toen door Antonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg in die stad gestichte Sint Elisabeth-college ⁶. De tekst van de betrokken rekenpost werd echter nimmer gepubliceerd, doch deze blijkt interessant genoeg te zijn om in zijn geheel te worden afgedrukt. Men vindt deze hieronder bij de "nieuwe gegevens". Verder wordt in het artikel, dat in 1948 in genoemd Jaarboek verscheen onder de titel "De Culemborgse 'glaesmaker' Anthonis Evertszoon, vervaardiger der zeven Sacramentsramen in de choorabsis der St. Catharinakerk te Hoogstraten" ook melding gemaakt van een tweetal glazen, die dezelfde meester in 1524 vervaardigd had voor het klooster Jerusalem te Culemborg. Deze waren geschonken door Karel V en diens tante, de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Antonis van Lalaing had - naar beneden blijken zal - daartoe het verzoek gedaan. Voorts bevat het artikel gegevens over een betaling, in 1525 door de rentmeester van Culemborg, Geryt van Dichteren, aan Antonis Evertsz. gedaan voor een grote leverantie glazen op het slot te

Hoogstraten, alsmede voor twee glazen, die de rentmeester voor diens huis waren geschonken. De thans geraadpleegde rekenpost van Van Dichteren blijkt te luiden ⁷: "Noch hem betaelt vier gulden Hollants voor mijns heren en vrouwen wapenen, bij hem geleverd in twee glazen in mijnen huise".

Ook Helbig herinnert ons - in zijn genoemde werken ⁸ - aan enige verloren gegane glazen: zo het raam dat Antonis van Lalaing schonk aan de H. Sacramentskapel van de St. Romboutskerk te Mechelen, verder een glas "met het wapenschild van de schenkers" dat in 1530 in de kamer van de rentmeester van Hoogstraten werd geplaatst, als geschenk van heer Antonis en vrouwe Elisabeth. Eveneens vermeldt hij een - verdwenen - glas dat in 1536 door de stad Lier aan de kerk te Hoogstraten was geschonken en dat door Antonis Evertsz. werd vervaardigd.

Ook in een van de door Lauwerys gepubliceerde brieven van Lalaing aan diens rentmeester te Hoogstraten ⁹ komt een passage voor over een glasraam. In de brief (nr. 15) die Lalaing op 16 augustus 1536 uit Utrecht aan zijn rentmeester schreef, rept hij nl. over een glas, dat in de Utrechtse Domkerk geplaatst zou worden en over de prijs per voet, die de keizer daarvoor zou moeten betalen:

"Touchant la verriere a faire icy en leglise du dom et le pris du pied a payer par lempereur, jen parleray au receveur de ce quartier pour en enfonsser la verité, car je ne le sauray bonnement croire".

Deze zinsnede werpt nieuw licht op het indertijd gerezen probleem rond het briefje dat Lalaing eens ontving van de ons bekende glasmaker Antonis Evertsz. Deze had zich daarbij tot de stadhouder gericht met het verzoek hem het werk te gunnen van een glas dat de keizer aan de Dom te Utrecht had geschonken. Het briefje, dat niet gedateerd is, was door mr. Van Schilfgaarde aangetroffen in het archief der heren en graven van Culemborg en werd, voorzien van een uitvoerig bijschrift, in 1941 door G. van Klaveren gepubliceerd in het Maandblad van Oud-Utrecht ¹⁰. Nadien is het ook afgedrukt in het artikel over Antonis Evertsz. in het Jaarboek 1948 van H.O.K. (blz. 121). Op grond van het feit dat er niets bekend was over een glas, dat de keizer aan de Domkerk zou hebben geschonken, en dat er wel - omstreeks 1530 - een glas van de keizer in de Buurkerk, de voornaamste parochiekerk van Utrecht, was geplaatst, nam de schrijver aan dat Antonis Evertsz. zich vergist moest hebben in de kerk. Aan de hand van de geciteerde passage uit de brief van Lalaing van 16 augustus 1536 mag men echter besluiten dat Karel V wel degelijk een glas aan de Domkerk heeft toegezegd. Of dit er gekomen is, blijft nog de vraag. In ieder geval heeft de stadhouder bemoeienis met de

voorbereiding gehad. Uit het artikel van Van Klaveren blijkt overigens ook dat de kerkmeesters van de Buurkerk in 1528 of 1529 eveneens een verzoekschrift tot de graaf van Hoogstraten hebben gericht om een glas te geven voor het nieuwe koor van hun kerk.

ONINGELOSTE BELOFTE

In bedoelde publicatie van Lauwerys: "Briefwisseling van Graaf Antoon de Lalaing" maakt hij ook melding van een niet nagekomen belofte van Lalaing om een glas te geven voor de nieuwe kerk met koor te Tricht ¹¹, een dorp in het graafschap Buren, waarvan Floris van Egmond, kapitein-generaal van de Nederlandse troepen, toen graaf was. Door zijn moeder, Aleid van Culemborg - een der zusters van heer Jasper - was Floris een volle neef van Elisabeth van Culemborg. De kwestie van het raam blijkt uit een, ongedateerde, brief van de onderzaten en kerkmeesters van Tricht aan Floris van Egmond. Curieusheidshalve geven wij het regest van de brief hier volledig weer ¹²:

"Onderzaten en kerkmeesters van Tricht beklagen er zich bij Floris van Egmond over, dat zij voor hun nieuwe kerk met koor weliswaar door bemiddeling van graaf Floris 3 kerkraden gekregen hebben en hijzelf een vierde gegeven heeft, maar zijn verzoek, namens de kerk aan de bisschop van Utert gedaan, dat dit achterin de huif van het koor zou komen te staan, is door het vertrek van de bisschop niet doorgegaan en van de belofte van de heer van Hoehstraten om een glas te geven is ook niets gekomen; zij verzoeken hem daarom de keizer te vragen een raam te geven voor achter in de huif, waar de heren van St. Peter te Utrecht ook nog ontbreken."

Met de bisschop kan hier George van Egmond - neef van de graaf van Buren - bedoeld zijn. De brief zal dan geschreven zijn tussen 1535 - het jaar, waarin George bisschop werd - en 1539, het sterfjaar van Floris van Egmond ¹³.

Wijzen wij ten slotte op het raam, dat eertijds in een der koorkapellen van de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage prijkte en door Antonis van Lalaing was geschonken bij de herbouw dezer kerk na de rampzalige brand van december 1539. Dr. H.E. van Gelder was het, die hieraan aandacht wijdde in zijn doorwrocht artikel in Oud-Holland van 1918: "De Zestiende-eeuwsche Glasschilderingen in de Haagsche Sint Jacobskerk". Zijn gegevens ontleende hij aan de bekende Utrechtse oudheidminnaar Aernout van Buchell, die deze kerk in 1610 bezocht en in zijn handschrift "Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventas" ¹⁴ van dit raam de volgende

beschrijving gaf:

"Aen de noortsijde van het choor staet een capelle van den grave van Hoochstraten met een seer schoon glas, verciert met sekere historie, aen d'een sijde naest het hoofd van 't choor sidt den grave op sijn knyen, gewapent sijn wapenrock, daerover hangende eenen purperen tabbert met bont gevoedert, daerover hangt het collier van 't Gulden Vlies; achter hem staet sijn patroon S. Pauwels in 't swert gecleet, met sijn sweert in de hant; ende onder deese wapenen: (zes wapens in twee rijen van drie, boven elkander, boven: Lalaing; Lalaing met helm en helmteken; Lalaing; onder: Schorisse, du Bois; Viefville).

Aen d'ander sijde van het glas sit de gravinne van Hoochstraten knielende (sij was uuyt de famili van Culemborch) gecleet met een groenen rock, daerboven enen mantel van purper, met bont gevoyert, overhangt; haer patronesse schijnt te wesen S. Elisabeth. Onder staen deese wapenen: (zes wapens in twee rijen van drie, boven elkander, boven: Culemborg; Culemborg, gedeeld met Lalaing, in vrouwenschild; dito; onder: Viefville; Buren; Bourgondië)".

Van Gelder wees er reeds op dat van Buchell zich in de beschermheilige van de graaf vergist zal hebben. Niet St. Paulus doch St. Antonius Abt was diens patroon: in zijn testament beval hij mede "monsieur St. Anthoine, parin de moy Anthoine de Lalaing" zijn ziel aan ¹⁵, terwijl hij in de ramen te Hoogstraten en Bergen duidelijk door de H. Antonius Abt gepresenteerd wordt.

Het raam zal na het overlijden van Lalaing (op 2 april 1540) geplaatst zijn. Het is niet uitgesloten, dat zich onder de in het Haagse Gemeentemuseum bewaarde fragmenten van de ramen der St. Jacobskerk nog enige van dit raam bevinden.

NIEUWE GEGEVENS

Het verheugt mij in deze bundel aan dit reeds eerder gepubliceerde materiaal een aantal nieuwe gegevens te kunnen toevoegen. Deze konden worden ontleend aan de helaas slechts ten dele overgeleverde reeks rekeningen van de rentmeester der heerlijkheid Culemborg, alsmede aan de eveneens fragmentarisch bewaarde briefwisseling van Antonis van Lalaing, alles berustend in het archief der heren en graven van Culemborg. Bovendien leverden het archief van de Nassause Domeinraad en de aantekeningen van Aernout van Buchell nog eenige gegevens op.

Zo vindt men in de rekening van de rentmeester van Culemborg over 1514 een uitgavepost van 9 pond, 7 stuiver en 6 duiten, betaald aan de Culemborgse glasmaker Peter de Visscher "voir vier glasen-veynsteren mit mijns heren ende vrouwen wapenen", kennelijk een geschenk ¹⁶.

Enige jaren later, in 1516, blijken Antonis van Lalaing en zijn broeder Karel elk een raam geschonken te hebben aan de toen vergrote St. Barbarakerk te Culemborg. Blijkens de maten moeten dit de westramen geweest zijn van de toen verbrede zijbeuken der kerk. Het ene werd geleverd door de ons bekende Antonis Evertsz., het andere door "Dirk de glaismaicker", waarschijnlijk dezelfde als Dirck Henricksz., die niet lang daarna is overleden. De instructieve tekst van de betrokken rekenposten ¹⁷ mogen wij de lezer niet onthouden:

"Item Thonis Evertss. opgelevert in de nije kerck tot Culenborch dat glas, dat mijn heer dair gegeven heeft, ende heeft daeraff bedingt ter presentie des drosts VI stuevers van elcke voit. Soe ist tselve glas gemeten ende is opgaende hoich XVIII voit ende VII voit breet, ende boven 't harnasch ende d'ackets vallen uuyt XVII voit. Aldus beloipt dit geheel glas CXLIII voit tot VI stuver de voit alsboven als 't blijft bij des droists hantscrift, beloipt in gelde de somme van XLII £ XVIII s.

Item Dirck de glaismaicker aengenomen ende prijselic gelevert in de voirss. nij kerck dat glas, dat mijne heere van Lalaing dair heeft gegeven, ende heeft in gelijcker voirwairden oick bedingt VI stuver van elcke voit ende valt oick uuyt hondert XLIII ½ voit, de voit VI stuver, gelijk dat gemeten is in 't bijwesen van Gerit Cool, beloipt in gelde XLIII gulden 1 stuver, hieraf gecort te wincoep VIII stuver, doe dit glas bij mijns heren vrund aen Dirck bestait wordt, blijft tsamen
XLII £ XIII st.

Item betailt te wijncoip van 't glas van Tonis Evertsz. voirss. achtervolgende zijn voirwairde V Brabantse stuver fac. VI s. III d.

Item aleer men betrouden de voirss. twee glaismaikers 't voirss. werck aen te bestaden, heb geseynt Wouter Geritss. mit Thonis Evert tot Asperen bij goitduncken mijns heren vrund omme te besien aldair een glas dair de voirss. opgeleverde glaise na tot ghelijcke const ende werc bestait worden, betaelt voir haire beyden wagenhuyl ende cost mit 't loon van den voirss. Tonis tsamen XIII Brabants stuver facit

XVII s. I d.

Item na dess noch ontboden den glaesmaicker van Scoenhoven, die de voirss. glaes t' Asperen gemaict had, omme dit werck aen te nemen, mer wolde van elck voet hebben VIII Brabants stuver als de drost ende scolt kenlic is, aldus betaelt voir sijn reyse, onlede, teringe ende cost mit scuythuyr tsamen XV Brabantse stuver ende betaelt voir een kruick Homborger biers II ½ Brabantse stuver tot huys van Willem Airtss. bij den voirss. drost, scout ende den kerckmeester, compt tsamen

I £ I s. X d."

Naar aanleiding van het feit dat Antonis van Lalaing nog in hetzelfde jaar, 1516, op het kapittel te Brussel in de Orde van het Gulden Vlies was opgenomen, moest in het door hem geschonken glas om zijn wapen de keten van de Orde aangebracht worden ¹⁸:

"Nocht betaelt Thonis Evertss. den XIXen in Meye van 't Gulden Vlyes te maicken omme de wapenen van 't glas dat mijn heer gegeven had in 't Sinte Barbarenkerck, dairvoir verdient XXX stuver."

In 1519 ontving dezelfde glasmaker 20 ponden, 3 stuivers en 6 duiten voor "een glas dat mijn here gegeven heeft om Goidtswille in der kerken tot Zijderveld, groot wesende LXVII voet, een quartier." Per voet had hij 6 stuiver bedongen ¹⁹.

De rekening over 1520 vermeldt de betaling aan "Thonis den glaesmaicker" voor "zekeren glazen mijns heren ende vrouwen gegeven op 't huys te Zuylen tsamen houdende LXXIII voet, voir elcke voet VI stuver..." ²⁰.

De heerlijkheid Zuylen, afkomstig uit de erfenis van Frank van Borselen, was in 1485 aan Jasper van Culemborg gekomen en behoorde sinds 1510 aan een jongere zuster van Elisabeth van Culemborg, met name Cornelia. Deze was in 1507 gehuwd met Willem, vrijgraaf van Rennenberg, een uit het Keulse afkomstige edelman, die in het Sticht Utrecht een belangrijke rol heeft gespeeld. Hij was het die het slot Zuylen dat ten gevolge van verwoestingen in de 15de eeuw in 1510 nog slechts een bouwval was, weer heeft opgebouwd. Zijn wapen op de fraaie, vroeg-zestiende-eeuwse schouw in het poortgebouw herinnert hier nog aan ²¹. De schenking van de glazen in 1520 geeft ons een goede aanwijzing voor het tijdstip van het gereedkomen van de herbouw van het slot.

ELISABETH-COLLEGE EN KLOOSTER JERUSALEM

Op hun beurt blijken Willem van Rennenberg en Cornelia van Culemborg een

raam aan de St. Barbarakerk te Culemborg geschonken te hebben, waarschijnlijk bij de vergroting van de kerk met de brede zijbeuken. Aernout van Buchell geeft er een korte beschrijving van met afbeelding der wapens ²². Zoals bekend, huwde hun dochter Anna van Rennenberg met Philips van Lalaing, de tweede graaf van Hoogstraten. Door dit huwelijk is het graafschap Rennenberg later aan de Lalaings gekomen.

Ook "mijn joenghe heer van Eyselsteyn", de reeds eerder genoemde Floris van Egmond - neef van Elisabeth van Culemborg - schonk een glas aan de St. Barbarakerk. Vervaardiger was wederom "Thonis Evertsz.", die er 33 Hollandse gulden voor ontving. De door hem op 13 mei 1521 ondertekende kwitantie berust nog in het archief van de Nassause Domeinraad ²³.

Toen wij hierboven repten over de vijf glazen, die omstreeks 1520 door Antonis Evertsz. in de kapel van het St. Elisabeth-College te Culemborg waren geleverd, zegden wij toe de volledige tekst van de betrokken rekenpost hier weer te geven. Deze luidt - zoals hij staat in de rekening van de rentmeester van de heerlijkheid Culemborg, Gerit van Dichteren, over het jaar St. Martini 1520/1521 ²⁴:

"Item Tonis de glaismaicker gemaict in der capell V groite glaiss wit werck rontsomme mit gescreven lijsten ende mit mijns heren ende vrouwen wapenen ende devysen na forme der patroen die mij heer mij in voirdeden jair van Mechelen mede deedt nemen. Ende hier uuyt... in den voirss. glaiss XCVI ½ voit wit wercks tot 1½ stuver 1 oirt elc voit, facit XIII gulden VIII stuver X ½ wit. Ende van gescreven werck aen wapenen, devysen ende lijsten voirss. LXXV ½ voit tot VI stuver elc voit facit XXII gulden XIII stuver. Compt tsamen dat ic voir dese glaisen betailt heb XXXVI gulden enen stuver X ½ wit."

Uit de rekening van dezelfde rentmeester over 1521/1522 blijkt, dat op ordonnantie van Antonis van Lalaing aan de Culemborgse schepen Gerit Cool 6 gulden current werd uitbetaald "voor twee glaiss in sijn huys myt mijns heren ende vrouwe wapenen." ²⁵.

Reeds eerder wezen wij op de glazen, die Karel V en Margaretha van Oostenrijk geschonken hebben aan het klooster Jerusalem te Culemborg en welke door Antonis Evertsz. in 1524 werden geleverd. Aangezien de betrokken posten in de rekening zelf meer bijzonderheden bleken te bevatten dan de in 1948 in het Jaarboek H.O.K. gepubliceerde extracten daaruit, willen wij niet nalaten de volledige teksten hieronder weer te geven ²⁶:

"Betaelt mester Anthonis Glaesmaker van een kerckglas staende int

choer int cloester te Jherusalem bynnen Culenborch dvelck die keyser bij bede mijns heeren daer gegeven heeft ende den rentmeester geordineert is te doen maken ende te betalen ende heb doen meeten bij Henrick van Kuyck gzvoren meeter ende hout Ic LXVI voet tot VI stuiver, elcke voet navolgende ons oude vorwaerden, beloipt XLIX gulden XVI stuiver. Dieselve meester A(n)tonis ingelijcx noch gemaect in de voirss. cloester bij ordonnanciën mijns heeren een kerckglas dwelc gegeven is bij mijn genadige vrou van Savoyen, oick die groit daeraf gemeten bij Henrick van Kuyck ende hout Ic LXVI voet tot VI stuiver elcke voet, beloipt XLIX gulden XVI stuiver.

Blijckt bij certificaten inhoudende quytacie, welverstaende dat Anthonis voirss. int glas van mijn vrou van Savoyen meer verdient heft overmyts historiwerck na uytwijzen die patroen, bij mijn heeren doen maken, daeraf men hem apert lonen zal mogen myt anderen wercken, hij van mijnen heeren onderhanden heft."

Dan vermeldt de rekening over 1530 nog de volgende gegevens onder het hoofd "Glazen" ²⁷:

"Betailt Peter Geritz. van Uuytrecht bij ordonnancie mijns heeren in den XXXen articel der memorie voor mijns heeren deel van tkerckglas te vermaicken voor den heyligen Sacramente navolgende de patroon IIII gulden XVI stuiver Brabants. Noch Thonis Evertsz. betailt bij ordonnancie alsvoeren int XLVe articel der memorie twee huysglazen bij mijnen heeren gegeven tot joffrou Zuermonts IIII gulden X stuiver Brabants..."

"Noch den selven (Thonis Evertsz.) betailt van mijns heren glas in die Grote kerck uuyt te nemen ende te stellen int choer te Jherusalem ende heeft dit glas vermeerdert vijftich voet gescrevens glas, hem bij vorwarde van elck voit betailt IIII stuiver Brabants, compt X gulden. Noch aen tselve glas verdient van uuyt ende in te setten tot XXI oude pand ende II pand voor III acketten fec. XXIII pand tot III stuiver I blanc elc pand ende II stuiver voor zekeren blau stucken, compt III gulden XVI stuiver I blanc..."

BEGLAZING VAN HET STADHUIS

Deze verzameling nieuwe gegevens mogen wij besluiten met een passage uit een brief, die de magistraat van Culemborg op 13 juli 1538 aan Antonis van

Lalaing schreef, met de bijlage daarvan ²⁸. Aan het eind van deze brief roept de magistraat nl. de medewerking van zijn heer in bij de verwezenlijking van een - bijgevoegd - plan voor de beglazing van het nieuwe gedeelte van het Culemborgse stadhuis. De bouw hiervan - naar het ontwerp van Rombout Keldermans - was zover gevorderd dat men aan de beglazing moest gaan denken.

Bedoelde teksten luiden:

I "Voerts alsoe wij die reparatie van onssen stadthuys dechlicx vorderen ende dat wulffsel gemaict is, gebreecken ons glaesveynsteren, daertoe wij geordoneert hebben op behagen van Uwe genaede dese naebescreven nae inhoud dese ingelachte cedulle, biddende Uwe genaede die te willen doen procureren ende verwerven van den ghenen die aldaer te becomen sijn. Ende antwoert hebbende van Uwe genaede, sullen wij al onsse neersticheyt doen voerts te procureren van den ghenen die hieromtrent sijn nae onsse vermoigende, ons verlatende tot ene guetlicke wederbescreven antwoert van Uwe genaede, die God almechtich bewaere in grootmoigende state, langh waillfarende gesontheit. Gescreven in Uwer genaeden stadt Culenborch opten XIIIen july anno XVc XXXVIII.

Uwer genaeden guetwillige ende onderdanige dienaers drost, scholt, burgermeesteren, scepenen ende rait Uwer genaeden stadt van Culenborch."

II "Omme te procureren glaesveynsteren op d'eerste woininge in den sael van onsser stadthuys to Culenborch, tot acht cruysraenten, elcke glaesraemt haldende omtrent XXVI voet.

Mijnen heeren van Hoichstraiten mit mijn vrou van Hoichstraiten twee glaes boven in een cruysraemt.

Mijnen heer ende vrouwe van Pallant	·II·
Mijnen heer ende vrouwe van Rennenborch	·II·
Mijn heer ende vrouwe van Bailleul	·II·
Mijn heer ende vrouwe van Noyelle	·II·
Mijn heer ende vrouwe van Lalaing	·II·
Mijn heer ende vrouwe van Escorne	·II·
Mijn heer den praepositus noster	·II·

Boiven den sael op d'anderde woininge
Die stadt van Culenborch een glas

Die drost I
Den scholt I
De stadtbürgermeister I
Die scepenenbürgermeister mit die VI scepenen ende mit den
secretaris elcx een glas
Den scholt van den Broick mitten IIIen hemeraden elcx een glas.

Allet op correctie ende behagen ons genedigen lieven heeren, aldus
gedaen bij den gericht ende rait van Culenborch."

Voor de onderlinge verwantschap van de edelen onder de schenkers zij
verwezen naar het hierbij gevoegde genealogisch overzicht.

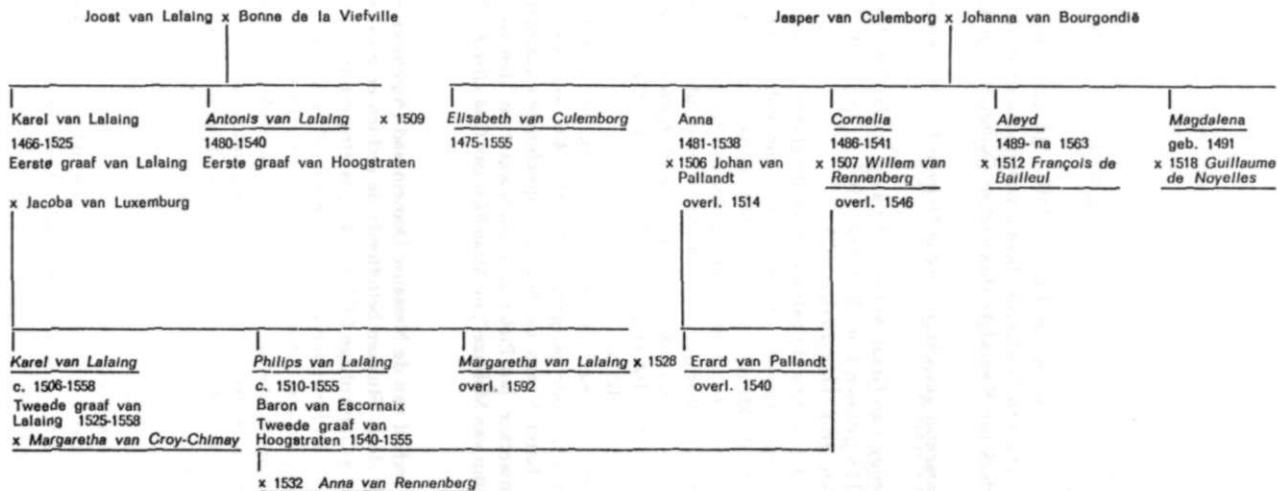
Het plan had dus betrekking - het aantal glazen klopt precies - op de op de
eerste verdieping (boven de kelder) gelegen "burgerzaal" - aan welke einde
zich de vierschaar bevond - alsmede op de boven deze zaal gelegen, grote,
raadkamer. In hoeverre dit plan is uitgevoerd, is niet meer na te gaan, door
gebrek aan gegevens. Bovendien is, wat er van de oorspronkelijke beglazing
in 1650 nog aanwezig was, bij het Culemborgse Vrouwenoproer in dat jaar
verloren gegaan. De op het stadsbestuur verbeterd vrouwen hebben toen alle
glazen van het stadhuis ingegooit ²⁹.

Helaas was tijdens de restauratie van het stadhuis, in de jaren 1941-1949 het
thans teruggevonden plan niet bekend. Volgens een toen ontworpen, vrij
verantwoorde, opzet is in die jaren de huidige beglazing aangebracht.

SLOTWOORD

De hierboven gepubliceerde gegevens mogen onze kennis van de werk-
stukken van vroeg 16de-eeuwse glasschilderkunst in deze landen enigermate
verruimen. Eveneens mogen zij het beeld, dat wij van Antonis van Lalaing
reeds bezaten: als enthousiast bouwheer, nog verduidelijken en verscherpen.
Ook de historische bijzonderheden, die de gegevens bevatten, en het
verrassende licht, dat deze soms werpen op de gang van zaken bij de
totstandkoming van versierde glasramen, mogen deze publicatie
rechtvaardigen.

Tevens moge deze stof ons met respect en dankbaarheid vervullen jegens de
"glasmakers", die met hun scheppingen "de muren tot leven brachten,
bezielden" ³⁰. En niet in het minst jegens den man, die, ondanks drukke
beslommeringen van staatszaken, niet afliet werken te stichten, die, na
eeuwen, ons nog boeien, tot vreugde of tot vroomheid stemmen: Antonis van
Lalaing.

Noten:

- ¹ Zinsnede uit de rekenpost betreffende het glas, dat Margaretha van Oostenrijk in 1524, door toedoen van Antonis van Lalaing, aan het klooster Jerusalem te Culemborg schonk; zie het artikel.
- ² Ontleend aan een tekst op de memorietafel voor Elisabeth van Culemborg en haar beide echtgenoten, in het Elisabeth-Weeshuis te Culemborg, luidende "A solis ortu usque ad occasum laudabile nomen Domini".
- ³ Zie: M.L.J.C. Noordam-Croes, Anton van Lalaing (1480-1540) Kamerheer en Chevalier d'honneur van Margaretha van Oostenrijk, hoofd van financiën in de Nederlanden (1514/15-1530), in: *Jaarboek van Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring*, 36e jaar, Hoogstraten 1968.
- ⁴ A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland I*, 's-Gravenhage 1940, blz. 52.
- ⁵ Onder meer: Briefwisseling van Graaf Anton de Lalaing, in: *Jaarboek H.O.K.* 1956, blz. 169-227; De Kerk van Hoogstraten I, in: *Jb. H.O.K.* 1960, II, *Jb. H.O.K.* 1972; *Gids voor Hoogstraten en omtrek*, 5de druk, Hoogstraten 1975.
- ⁶ De mededeling daarbij dat Lalaing de patronen voor de glazen zelf uit Mechelen had medegebracht, berust op een vergissing. Hij had dit door zijn rentmeester laten doen (zie de elders in het artikel afgedrukte rekenpost). O.J. de Jong nam deze vergissing van ons over in zijn proefschrift *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957, blz. 9.
- ⁷ Rijksarchief in Gelderland, Archief der heren en graven van Culemborg (Inventaris en Regestenlijst door A.P. van Schilfgaarde, 's-Gravenhage 1949) inv.nr. 3546, fol. 33 recto.
- ⁸ "De glasschilderkunst enz.", blz. 168 en 132; "Les Vitraux etc.", blz. 136 en 134.
- ⁹ Publicatie, genoemd in noot 5, blz. 202.
- ¹⁰ (G. van) K(laveren), Een door Karel V aan de Buurkerk geschonken glasraam, in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, 16de jaargang, 1941, blz. 4-6; zie ook: P.J.W. Beltjes, "Nogmaals: 'Een door Karel V aan de Buurkerk geschonken glasraam', Gegevens betreffende den 'glaesmaecker' Jan Pietersz. te Oudewater en 'den werckgeselle van schilderijen Meester Jennin van Mabuze'", in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, 20ste jaargang, 1947, blz. 42-45.
- ¹¹ Blz. 170.
- ¹² S.W.A. Drossaers, Het archief van de Nassause Domeinraad (Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage), Tweede deel, "Stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren", vijfde stuk, 's-Gravenhage 1955, blz. 115, briefregest nr. 1439.
- ¹³ Zie A.W.E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond*, 's-Gravenhage 1958, blz. 51-52 en 65-66. George van Egmond was behalve bisschop van Utrecht ook abt van St. Amand bij Doornik. Tijdens zijn bisschopschap verbleef hij veel in St. Amand, waar hij in 1559 ook stierf. Aan verscheidene kerken heeft hij glasramen geschonken.
- ¹⁴ Universiteitsbibliotheek te Utrecht, handschriftenverzameling, nr. 1648.
- ¹⁵ J.J.S. Baron Sloet, De testamenten van Anthoine de Lalaing en Elisabeth van Culemborch, in: *Bijdragen en Mededelingen vereniging Gelre*, deel IX, Arnhem 1906, blz. 215 e.v.
- ¹⁶ Archief heren en graven van Culemborg, inv.nr. 3536, fol. 59 verso.
- ¹⁷ A.v., inv.nr. 3537, fol. 42 verso - 43 recto.
- ¹⁸ A.v., inv.nr. 3538, fol. 34 verso. Hieruit blijkt ook het overlijden van Dirck de glasmaker.
- ¹⁹ A.v., inv. nr. 3540, fol. 33 recto. Het dorp Zijderveld ligt even westelijk van Culemborg in het voormalige schoutambt van Everdingen, Zijderveld en Goilberdingen, dat mede aan de heren van Culemborg behoorde.
- ²⁰ A.v., inv.nr. 3541, fol. 54 recto.

- ²¹ E.W. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandsche Kasteelen en hun historie*, I, Amsterdam 1912, blz. 183-214: Zuylen, met een afbeelding van de schouw met het wapen Rennenberg; J.E.A.L. Struick, *Zuilen*, Utrecht-Antwerpen 1973; R.C.J. van Maanen, *Slot Zuylen*, deel XIX van de serie *Nederlandse Kastelen*, uitgave Nederlandse Kastelen Stichting, z.j. en pl.
- ²² Zie noot 14.
- ²³ Archief Nassause Domeinraad, IIe deel, 1ste stuk, inv.nr. 402, bijlagen bij de rekeningen van Emmond van Buchell, drost van Buren, 1508, 1519-1521.
- ²⁴ Archief heren en graven van Culemborg, inv.nr. 3542, fol. 36 recto en verso.
- ²⁵ A.v., inv.nr. 3543, fol. 50 recto.
- ²⁶ A.v., inv.nr. 3545, fol. 38 verso.
- ²⁷ A.v., inv.nr. 3546a, fol. 48 verso.
- ²⁸ A.v., inv.nr. 259.
- ²⁹ P.J.W. Beltjes, *Het Vrouwenoproer te Culemborg in 1650, naar berichten van tijdgenoten*, in: *Gelders Molenboek*, Zutphen 1968, blz. 15 e.v.
- ³⁰ Vgl. Van der Boom, *a.w.*, blz. 52, op het voetspoor van E. Adriaensen en G. Segers, *De Collegiale kerk van de H. Katharina te Hoogstraeten*, Hoogstraten 1895, blz. 75.

EEN MERKWAARDIG WAPEN OP EEN PORTRETPENNING VAN DE JONGGRAAF FLORIS II VAN CULEMBORG UIT 1590

1992

Op 28 mei 1577 werd jonggraaf Floris II op het kasteel Culemborg geboren als zoon van Floris I van Pallandt, graaf van Culemborg en diens tweede gemalin Philippa Sidonia gravin van Manderscheid-Blankenheim-Gerolstein. Een allerminst gelukkig huwelijk, zo blijkt uit het hoofdstuk 'Floris droefheid', waarin Trosée ruim aandacht schenkt aan deze Culemborgse huwelijkstragedie ¹.

In 1593 ging de jonge Floris te Leiden studeren ² en in 1598 volgde hij zijn vader, na diens overlijden, op als graaf van Culemborg. Daar werd hij zeer bemind evenals zijn gemalin, Catharina van den Bergh ³, met wie hij in 1601 was gehuwd.

Als heer van Lienden, Leede en Oudewaard had hij zowel zitting in de Ridderchap van het Kwartier van Nijmegen, als in de Landdag en in de Staten van Gelre en Zutphen. Voor Gelderland is hij bovendien gedeputeerde ter Staten-Generaal geweest en heeft hij in 1618 aan het hoofd gestaan van een gezantschap van de Republiek naar Denemarken en Duitsland ⁴. Hij overleed, kinderloos, op 1 juni 1639 op zijn slot te Culemborg. Zijn leven is uitvoerig en gedocumenteerd beschreven door G.D.J. Schotel in diens in 1846 te Arnhem verschenen werk *Floris I en II van Pallant, graven van Culemborg*. Ook S.P. Haak wijdde enige kolommen (met literatuuropgave) aan hem in deel V van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*.

BOECK MITTE SCHILDERYEN

Uit het jaar 1590, toen graaf Floris I van Culemborg in zijn stad munten liet slaan, dateert ook een portretpenning van zijn toen dertienjarige zoon Floris II ⁵. De penning vertoont aan de voorzijde het borstbeeld - en profiel - van de jeugdige graaf met het omschrift: FLORENTIVS * IVNIOR en het jaartal 1590. Op de keerzijde ziet men een gekroond schild met een samengesteld wapen en het omschrift: COMES · DE CVLEMBORG. Beide zijden zijn omringd met een parelrandje (zie afb.).

Het wapen kan als volgt worden beschreven: gevierendeeld; I en IV gedeeld, a. doorsneden: 1 een leeuw, 2. een karbonkel, b. drie schuinbalken; II en III gedeeld, a. drie zuilen, b. een leeuw. Een hartschild, gedwarsbalkt van zes stukken.

Op de penning zijn geen metalen en kleuren van het wapen aangegeven,

Gegoten zilveren portretpenning van de dertienjarige jonggraaf Floris II van Culemborg, 1590.
Teylers Museum, Haarlem.

Foto's: Teylers Museum.

maar wij verkeren in de gelukkige omstandigheid dat ons uit die zelfde tijd een tekening in kleuren van de Heraut Culemborg ter beschikking staat wiens wapenrok vrijwel het zelfde wapen vertoont. 'Vrijwel' wil zeggen dat het enige kleine afwijkingen heeft, welke echter van ondergeschikt belang zijn bij de verklaring van het wapen.

De tekening komt voor in *het boeck mitte schilderyen* van de heren en vrouwen van Culemborg en hun voorouders, heren van Bosinchem en graven van Teisterbant, hetwelk graaf Floris I van Culemborg in de jaren 1590-1593 heeft laten vervaardigen door de kennelijk Utrechtse schilder Nicolaes de Kemp ⁶. Onder de kunstig op perkament geschilderde figuren staat een doorlopende bijbehorende kroniek, geschreven 'mit Italiaensche letteren, in Culemborchsche sprake', gelijk de opdracht van de graaf luidde ⁶.

Zowel voor de figuren als voor de kroniek moeten oudere voorbeelden gebruikt zijn.

HERAUT VAN WAPENEN

Het handschrift moet in het eerste kwart van de achttiende eeuw nog op het kasteel Culemborg hebben berust, want niet lang na 1720 heeft het bekende tweetal Cornelis van Alkemade en diens schoonzoon mr. Pieter van der Schelling het van de Culemborgse grafelijke raden mogen lenen voor hun

Beschryvinge en afbeeldinge van de graven en gravinnen van Kuylenburg met derzelver hooge afkomst, geslagt-rekening, allianciën en wapen-schilden, een handschrift dat zich vele jaren op het kasteel Neerijnen bevond en thans berust bij het archief van de Huizen Waardenburg en Neerijnen op het Rijksarchief in Gelderland ⁷. In dit handschrift zijn de afbeeldingen van De Kemp getrouw gekopieerd.

Na de sloop in 1735 van de hoofdburcht van het kasteel Culemborg - wellicht ook reeds eerder - zal het handschrift De Kemp zijn bewaard op het Nederhof, waar o.m. de grafelijke raadkamer gevestigd was. Later is het daaruit verdwenen, misschien bij de verkoop van meubilair in 1812 toen het Nederhof werd afgebroken ⁸. In 1848 duikt het namelijk op bij een boekenveiling te Culemborg als *Afbeeldingen van Heeren en Graven van Culemborg. Ten voeten uit op perkament geschilderd, in folio formaat, allerkeurigst met couleuren en goud gedekt. Eenig exemplaar* ⁹. Het is toen gekocht door een Culemborgse notabel. Nadien kwam het in andere handen en thans bevindt het zich ook sinds vele jaren in particulier bezit. Geruime tijd geleden is het in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Gelderland.

Zijn de figuren en wapens in dit handschrift 'door een kunstige hand met alerley daertoe vereyste verwen en met goud en zilver afgezet' - gelijk Van Alkemade en Van der Schelling betogen - in het werk van laatstgenoemden is zulks niet het geval, doch wel zijn in de wapens metalen en kleuren aangegeven door arcering. Aangezien bij zwart-wit reproductie van de heraut uit het handschrift De Kemp metalen en kleuren niet zo goed zouden uitkomen, is hier gekozen voor de afbeelding van *Den Herout van Wapenen van Kuylenburg* uit het handschrift van Van Alkemade en Van der Schelling (zie afb. 3).

De beschrijving van het wapen op de rok van de heraut Culemborg in het handschrift De Kemp luidt als volgt:

Gevierendeeld:

I en IV gedeeld:

a. doorsneden:

1. in blauw een karbonkel van goud;

2. in goud een leeuw van rood;

b. linksgeschuinbalkt van zes stukken, goud en rood;

II en III gedeeld:

a. in goud drie zuilen van rood;

b. in zilver een leeuw van zwart;

een hartschild gedwarsbalkt van zes stukken, zwart en goud.

De onderdelen van het wapen versieren ook mede het eerste **blad van het** werk.

DEN HEROUT VAN WAPENEN
VAN
KUYLENBURG.

De Heraut Culemborg. Pentekening in het handschrift van Cornelis van Alkemade en mr. Pieter van der Schelling: Beschryvinge en afbeeldinge van de graven en gravinnen van Kuylenburg met derzelver Hooge afkomst, geslagt-rekening, allianciën en wapenschilden.

Rijksarchief in Gelderland; Arch. van de Huizen Waardenburg en Neerijnen, inv. nr. 3054.

Foto: Rijksarchief in Gelderland.

Bij vergelijking van het wapen op de penning met dat bij De Kemp en zijn navolgers valt het volgende op, ten eerste: in Ia en IVa zijn de leeuw en de karbonkel verwisseld, ten tweede: Ib en IVb, op de penning: drie schuinbalken, is bij De Kemp en zijn navolgers: linksgeschuinbalkt van zes stukken goud en rood. Tenslotte zij er nog op gewezen dat de karbonkel bij De Kemp van goud en bij Van Alkemade en Van der Schelling van zilver is. Zoals reeds werd gezegd, blijken deze afwijkingen voor de verklaringen van het wapen op de penning niets uit te maken.

VERKLARING

Met de kwartieren II en III en het hartschild behoeven wij weinig moeite te hebben: IIa (en IIIa) is *Culemborg*, IIb (en IIIb) *De Leck*, en het hartschild is *Pallandt*¹⁰. De heren van Culemborg voerden immers - sinds zij in het midden van de veertiende eeuw in het bezit waren gekomen van de heerlijkheid van de Leck - als wapen: *Culemborg*, gevierendeeld met *De Leck*. En nadat Floris I van Pallandt in 1555 het graafschap Culemborg had geërfd, ging hij aldra ook dit wapen voeren, echter vermeerderd met een hartschild *Pallandt*.

En de overige kwartieren? Nemen wij eerst Ib (en IVb) onder de loep: op de penning: drie schuinbalken en bij De Kemp: linksgeschuinbalkt van zes stukken, goud en rood. Met dit laatste wapen blijkt De Kemp steeds de heren van Bosinchem te hebben uitgerust, te beginnen met een Gerbrand, die in 880 met zijn gemalin te Tiel door de Noormannen zou zijn 'doot geslagen'. Zoals bekend, stamden de heren van Culemborg, evenals die van Vianen, uit het Stichtse ministerialengeslacht Van Bosinchem (tot in de eerste decennia van de veertiende eeuw noemden zij zich ook wel zo). Ook de Van den Wale's vormden een jongere tak Bosinchem¹¹.

Het gaat te ver om hier diep in te gaan op de wapens die op de zegels der Bosinchems voorkomen, maar in het kort komt het hierop neer: op het oudst bekende, dat van *Stephanus de Busichem*, schenker van de bisschop van Utrecht, uit 1239, vindt men: geschuinbalkt van zes stukken, over alles heen twee dwarsbalken¹². Later, toen zij de drie zuilen waren gaan voeren, staan naast dit hoofdwapen soms twee kleinere schildjes, het rechter: geschuinbalkt van zes, soms acht stukken, het linker: als het vorige, over alles heen twee dwarsbalken¹³. Met: linksgeschuinbalkt van zes stukken, over alles heen twee smalle dwarsbalken zegelden ook in 1306 en 1308 Steven van Bosinchem van den Wale en in 1314 zijn broeder Sweder¹⁴. Dat - gezien de afstamming van de heren van Culemborg uit de Bosinchems - met de drie schuinbalken op de penning Bosinchem bedoeld moet zijn, kan geen twijfel lijden¹⁵.

Rest ons de rechter helft van het eerste (tevens vierde), gedeelde kwartier van het wapen op de penning, met de leeuw en de karbonkel.

Bij De Kemp zijn deze stukken verwisseld, zoals wij zagen, en is de leeuw van rood in een gouden veld en de karbonkel van goud in een blauw veld. Voor de verklaring van deze wapens gaan wij wederom te rade bij De Kemp. Richten wij ons eerst op de karbonkel. In de kroniek bij De Kemp wordt - naar wij zagen - de afstamming beschreven van de heren van Culemborg uit die van Bosinchem en van dezen, fantasierijk, uit de graven van Teisterbant. Volgens de kroniek nu zouden deze laatsten uit de graven van Kleef stammen, reden om hun de karbonkel uit het Kleefse wapen toe te kennen (maar dan in een blauw veld in plaats van het rode, dat de graven en hertogen van Kleef plachten te voeren) ¹⁶. 'Acht gulden schepters in eenen lasueren schild' was volgens het handschrift De Kemp het wapen van de oude graven van Teisterbant. De karbonkel (aldus de benaming in de heraldiek voor deze 'acht schepters') heeft dus betrekking op de oude graven van Teisterbant.

Tenslotte de leeuw, die boven in de rechter helft van het eerste kwartier van het wapen op de penning staat en bij De Kemp beneden en daar - gelijk wij zagen - van rood in goud is. De kroniek daar wil ons doen geloven dat zekere *Graef Baldewijn die synen vader int graafschap van Teysterbant is opgevolcht ... hadde tot een huijsorouwe des graven dochter van Vernandois, daer hij bij wan een eenige dochter die te huwelick is gegeven den doorluchtigen Walgeris, des Princen Sigisbertis soon van Aquitanien, oltsten broeder van den edelen graef Dirck d'eerste graef van Hollandt* ¹⁷. Uit dezen Walgeris zouden de latere graven van Teisterbant stammen en daaruit weer de heren van Bosinchem. Aan Walgeris nu wordt bij De Kemp - kennelijk naar voorbeeld van het wapen der graven van Holland - een rode leeuw in goud toegedicht! De leeuw in het eerste kwartier slaat dan ook kennelijk op de prinsen van Aquitanië ¹⁸. Met deze drie wapens wil het eerste kwartier de toeschouwer wijzen op de afstamming van de heren van Bosinchem uit de prinsen van Aquitanië en de graven van Teisterbant.

VERMEEND MUNTRECHT

Op de zin hiervan wordt een verhelderend licht geworpen door de inhoud van een verzoekschrift van de graaf van Culemborg en zijn zoon (de beide Florissen) aan de keizer over hun muntrecht ¹⁹, alsmede door een muntstempel uit 1589.

In verband hiermede zij er aan herinnerd dat Floris I in 1589 toestemming had verleend om de Batenburgse Munt (die werkte voor de Groningse

Ommelanden) naar Culemborg te verleggen. Ook aan de uitgeweken Staten van de Friese Ommelanden gaf hij verlof hier te munten. Voor zich zelf heeft Floris er in de jaren 1589-1591 ook munten laten slaen ²⁰, hoewel hij er niet toe gerechtigd was. Naar zijn eigen dunk had hij dit recht echter wel, zoals moge blijken uit het (uiteraard ongedateerde) verzoekschrift dat hij en zijn zoon aan de keizer richtten. Wij citeren hieruit:

Den allermogenste kayserlycke majestayt.

Geeven met oitmoedege beede te kennen Floris grave van Culemborch, vrijheer van Pallant, Witten etc. ende zijne eenige zoon Flooris, uwre keys.mteyts onderdanichste vasallen en dieners, hoe dat haere voorouders, de grave van Tijsterbant, van welcke derlester zijne eenige dochter gehoudt is geweest aen den prince van Aquitanie (van welcke totten huydige dage toe de heerlijckheyte van Culemborch recht affgecomen is) hier voormaels gehadt hebben recht van munte te slaen Maer dat dit recht met onderlatinhe van veele jaren door de naecomminghe (soo gemeinlijcke geschiet) onaxamheyt in sulcken ongewoonten geraden ist, dat die suppliantie selve niet gaerne weder op souden halen sonder uwer majesteyts authorieit ende keyserlycke gunste.....

Of het verzoekschrift, dat in copie is bewaard, ooit is ingediend en zo ja, of er op is gereageerd, is (nog) niet gebleken. Maar één ding is duidelijk: de graven van Culemborg pretendeerden muntrecht te hebben op grond van hun afkomst uit de graven van Teisterbant waarvan de laatsten uit de prinsen van Aquitanië stamden.

Heeft Geyl ooit niet eens gezegd, dat het in de geschiedenis soms belangrijker is, wat de mensen dachten over de werkelijkheid dan wat er werkelijk was geschied? ²¹

En dan het muntstempel uit 1589 dat zich bevindt in het Maarten van Rossum-museum te Zaltbommel ²². Het vertoont het borstbeeld - en profiel - van een gebaarde man met bonnet en zwaard, terwijl het omschrift melding maakt van keizerlijke gunstverlening aan de graven van Teisterbant: MVNVS · IMPERA · COMIT · A · TESTERBA · 1589. Boven in de rand staat een schildje met een leeuw. Tangelder, die het stempel bespreekt in zijn artikel 'De stedelijke munt van Bommel', schrijft er over: 'Ongetwijfeld gold dit stempel niet de munt van Bommel, maar die van Kuilenburg, welks graven pretendeerden via de heren van Bosinchem van de graven van Teisterbant af te stammen en die dit type hebben gekopieerd naar de in 1583 voor het eerst geslagen rijksdaalders van Friesland ²³. (Ook het schildje met de leeuw is daarvan overgenomen. Aan de functie hiervan durven wij hier geen oordeel te geven).

De munt te Culemborg werd in 1591 op last van de Generaliteit gesloten (Er waren daartoe twee compagnieën naar Culemborg gezonden). De muntmeester, Hendrick Crayvanger, werd op de Gevangenpoort te 's-Gravenhage gevangen gezet²⁴.

Wij mogen besluiten met de conclusie dat het wapen op de portretpenning - die mogelijk aan deze munt is vervaardigd - op heraldieke wijze het gepretendeerde muntrecht van de graven van Culemborg illustreert.

Noten:

- ¹ J.A.G.C. Trosée, *Historische Studiën* ('s-Gravenhage 1924), 94-160.
- ² Mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint schreef hierover haar roman *Een Leidsch student in 1593* (Rotterdam z.j.).
- ³ Dochter van graaf Willem van den Bergh en Maria van Nassau, een der zusters van prins Willem I.
- ⁴ A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*. Eerste stuk ('s-Gravenhage 1949).
- ⁵ Een zilveren exemplaar van deze, thans zeldzame penning, berust in Teylers Museum te Haarlem; een bronzen in het Museum Elisabeth Weeshuis te Culemborg. De diameter is 39 mm. Beide zijn gegoten. Zij hebben oogjes om als draagpenning te kunnen worden gebruikt. De vervaardiger kon nog niet worden opgespoord. Vgl. A.O. van Kerkwijk, *Catalogus du Cabinet Numismatique de la Fondation Teyler* (1909), 18, pl. 2.1.
- ⁶ Rijksarchief in Gelderland, Archief der heeren en graven van Culemborg, inv.nr. 1548.
- ⁷ Rijksarchief in Gelderland, Archief van de Huizen Waardenburg en Neerijnen, inv.nr. 3054.
- ⁸ P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad* (Culemborg 1988), blz. 124.
- ⁹ Catalogus betreffende de veiling van de bibliotheek van de heer B.T. Nedermeijer Bosch te Culemborg op 11 september e.v.d. 1848. Vriendelijke mededeling van Jonkheer mr. J.A. Beelaerts van Blokland te Wijnbergen.
- ¹⁰ J.B. Rietstap, *De wapens van den tegenwoordigen en den vroegeren Nederlandschen adel* (Groningen 1890), blz. 165, 316.
- ¹¹ P.G.F. Vermast, 'De heeren van Bosinchem voor het jaar 1300' in: *Bijdragen en Mededelingen Genre LIII* (1953), blz. 27-51.
A.W.E. Dek, 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborg's spruitende heren van Boxmeer', in: *Ned. Leeuw* (1975), kol. 82-115, 125-136.
Vgl. D. Dunlop; 'De heren van Bosinchem (Beusichem)' in: *Ned. Leeuw* (1977), kol. 302-304.
- ¹² Vermast, *l.a.p.*, blz. 31.
- ¹³ *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300.* ('s-Gravenhage

1937-1940), nrs. 720, 1297.

¹⁴ Vermast, *t.a.p.*, blz. 42.

¹⁵ Ook de met ingang van 1 Januari 1978 opgeheven gemeente Beusichem voerde een wapen met drie schuinbalken. Zij was daarin op 20 juli 1816 bevestigd, maar, zoals gebruikelijk, in de rijkskleuren. Dit wapen vindt men terug in dat van de nieuw gevormde gemeente Buren, waarvan Beusichem een onderdeel vormt. De rechter schildhoudende leeuw draagt als schouderchild het wapen van Beusichem. Vgl. *Ned. Leeuw* (1978), kol. 446-447.

¹⁶ Vgl. Friedrich Gorissen, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve* (Berlijn 1973), 714. John Plummer, *Het getijdenboek van Katharina van Kleef* (Amsterdam z.j.), afb. 1.

¹⁷ In de door Andriessen uitgegeven kroniek van Teisterbant (die afwijkt van die in het handschrift De Kemp) komt dit niet voor. Vgl. W.F. Andriessen, *Historia dominorum de Teysterbandt, Arkel, Egmonda, Brederoede, Ijsselsteyn etc.* (Purmerend 1933).

¹⁸ Van de 'prinsen' van Aquitanië, uit de preheraldische tijd, is uiteraard geen wapen bekend. De latere 'hertogen' van Aquitanië, graven van Poitou, zouden in de twaalfde eeuw een gaande en aanzijnde leeuw van goud in een veld van rood hebben gevoerd. Vgl. Jiri, Louda en Michael Maclagen, *Lines of succession, heraldry of the royal families of Europe* (Londen 1981), tabel 2.

¹⁹ Oud-archief van de gemeente Culemborg, inv.nr. 2027, fol. 6177.

²⁰ H.O. Feith, *Het muntrecht van de Ommelanden* (Groningen 1857). A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische beschryvinge van Culemborg* (Utrecht 1753), blz. 249. J.D.J. Kalkhoven, *Geschiedenis van Culemborg* (Culemborg 1888), blz. 223-224.

²¹ Vriendelijke mededeling van drs. G.J. Mentink, te Elst.

²² F.B.M. Tangelder, 'De stedelijke munt van Bommel 1579-1590', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 43 (1956), blz. 36-57, alhier blz. 53.

²³ Vgl. de afbeelding bij H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht-Antwerpen 1968), blz. 89, afb. 75.

²⁴ Kalkhoven, *t.a.p.*, blz. 223-224.